

वेग हा आमचा श्वास, रणनीती हा आमचा धर्म, आणि स्वराज्य हा आमचा ध्यास !

१७२८ मधील पालखेड मोहीम ही केवळ लढाई नव्हती, ती मराठा रणनीतीची उत्कर्षबिंदू होती. संख्येने, साधनांनी आणि तोफांनी प्रबळ असलेल्या निजामाला थेट युद्धात न गुंतता, रणनीती, वेगवान हालचाली, पुरवठा व्यवस्थेवर प्रहार आणि मानसशास्त्राच्या कौशल्यपूर्ण वापराने कसे गुंडध्यांवर आणले—याचा सखोल अभ्यास या ग्रंथात आहे. ही केवळ इतिहासकथा नाही, तर प्रत्येक नेतृत्वासाठी प्रेरणादायी धडा आहे.

या ग्रंथाची वैशिष्ट्ये

- ✱ सविस्तर रणनीती विश्लेषण आणि नकाशांसहित मांडणी
- ✱ दोन्ही सैन्यांची सामर्थ्य, रसद, हालचाली आणि अडचणी
- ✱ दिवसांनुसार मोहीमेचा प्रवास आणि निर्णायक टप्पे
- ✱ पालखेड विजयाचे लष्करी आणि राजकीय परिणाम
- ✱ मूल स्रोत, बखर, पत्रे आणि विश्वसनीय संदर्भांचा आधार

या मालिकेतील इतर ग्रंथ

लवकरच...
आणि अनेक
ऐतिहासिक
ग्रंथ

Wing Commander Shashikant Oak

भारतीय वायुसेनात अधिकारी म्हणून सेवा बजावल्यानंतर लष्करी इतिहास, रणनीती आणि नेतृत्व या विषयांचा सखोल अभ्यास. इतिहासातील अनेक लढायांवर संशोधनचिरित लेखन.

इतिहास समजून घ्या... भविष्य घडवा !

Alka Oak's
E-Book Shoppy
ज्ञानाची साथ, नेहमी तुमच्या हातात

ISBN 978-93-48525-234-7

WING COMMANDER
SHASHIKANT OAK

E BOOK
234

WING COMMANDER SHASHIKANT OAK
MILITARY HISTORY RESEARCH SERIES

बाजीरावांचा पालखेडचा गळफास

रणनीती, वेग आणि बुद्धीने जिंकलेला ऐतिहासिक विजय

E BOOK
234

ई.स. १७२८ मधील मराठा लष्करी इतिहासातील
अद्वितीय विजयगाथा

WING COMMANDER SHASHIKANT OAK

MILITARY HISTORIAN & STRATEGIC ANALYST

बाजीरावांचा पालखेडचा गळफास

Palkhed

E BOOK 234

भारतीय सेना

भारतीय नौसेना

भारतीय वायु सेना

सध्याच्या काळातील शिल्पकार युद्ध तज्ज्ञांची प्रस्तुती

लष्करी मूल्यांकन (Staff Appreciation) आराखडा

"हे लेखन केवळ इतिहासकाराचे नसून, एका अनुभवी लष्करी कमांडरच्या दृष्टिकोनातून केलेले 'Commander's Estimate' विश्लेषण आहे. उपलब्ध भौगोलिक परिस्थिती, सैन्याची रचना आणि लष्करी तर्कशास्त्राच्या आधारे येथे 'Most Probable Course of Action' मांडले आहेत. जिथे ऐतिहासिक पुरावे उपलब्ध आहेत तिथे तथ्ये दिली आहेत, आणि जिथे माहिती मर्यादित आहे तिथे लष्करी धोरणानुसार (Military Logic) संभाव्य हालचालींचे विश्लेषण केले आहे."

"ही सादरीकरणे (Presentations) केवळ एका व्यक्तीचे प्रयत्न नसून, अनेक लष्करी कमांडर्सच्या प्रदीर्घ अनुभव आणि सामूहिक ज्ञानाचा परिपाक आहेत. यातील माहितीमध्ये अधिक अचूकता आणण्यासाठी किंवा काही त्रुटी असल्यास त्या सुधारण्यासाठी आपल्या सूचनांचे स्वागत आहे. तसेच, यामध्ये वापरलेली एआय (AI) निर्मित प्रातिनिधिक चित्रे अधिक वास्तववादी आणि परिणामकारक करण्यासाठी तज्ज्ञ कलाकारांनी पुढाकार घेतल्यास या प्रकल्पाचा दर्जा नक्कीच उंचावेल. हे कार्य आपल्या सर्वांचे असून, आपल्या सक्रिय सहभागामुळे हा ऐतिहासिक ठेवा अधिक समृद्ध होईल, असा विश्वास आहे." — विंग कमांडर शशिकांत ओक (निवृत्त)

पालखेडचा गळफास : एका जागतिक कीर्तीच्या मोहिमेचे अंतरंग

- ✓ पालखेड मोहिमेतील प्रमुख व्यक्तींचा चित्रपरिचय
- ✓ मोहिमेचा घटनाक्रम आणि निर्णायक टप्पे
- ✓ बाजीरावांच्या घोडदळाचे संचलन आणि लष्करी चपळता
- ✓ पेठा, नद्या, तीर, सधन शहरे, संस्थाने आणि त्यांचे लष्करी महत्त्व
- ✓ अनेक घटनांचा सैन्यशास्त्रीय दृष्टीने उलगडा
- ✓ नकाशे, व्यक्तिचित्रे आणि रसद आधारित विश्लेषण
- ✓ "विद्याधर" आणि विंग कमांडर शशिकांत ओक यांच्यातील वैचारिक संवाद

MARATHA MILITARY HISTORY

GLORY OF THE EMPIRE

प्रस्तावना

या पुस्तकातून बाजीरावांच्या अफाट बुद्धिमत्तेचा आणि त्यांच्या युद्धनीतीचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. इतिहासाच्या पानांवर सुवर्णअक्षरांनी कोरल्या गेलेल्या या पराक्रमाचे विश्लेषण करताना, केवळ शौर्याचा नव्हे, तर 'विद्याधर'च्या माध्यमातून मांडलेल्या धोरणात्मक अचूकतेचा शोध घेतला आहे.

पालखेडची मोहीम आणि ६ मार्च १७२८ रोजी झालेला मुंगी-शेवगाव तह हा मराठा इतिहासातील एक निर्णायक टप्पा मानला जातो. अनेक इतिहासकारांनी या मोहिमेचे वर्णन केले आहे. काहींनी ती बाजीरावांच्या लष्करी कारकिर्दीतील सर्वोच्च कामगिरी मानली आहे, तर काहींनी ती गतिमान युद्धतंत्राचा जागतिक स्तरावरील आदर्श नमुना म्हणून

गौरविली आहे. परंतु या मोहिमेकडे पाहताना माझ्या मनात नेहमी काही प्रश्न निर्माण होत राहिले.

निजामाने वैजापूरचा मार्ग का टाळला? पालखेडच्या परिसरात तळ का दिला? राणोजी शिंदे यांनी २१ फेब्रुवारी रोजी नेमकी कोणती कारवाई केली असावी? बाजीरावांनी थेट रणांगणावरील निर्णायक लढाई न स्वीकारता निजामाला

शरणागती पत्करण्यास कसे भाग पाडले? या मोहिमेत नद्या, घाट, पेठा, बाजारपेठा, रसद, घोडदळ, तोफखाना, भूगोल आणि मानवी मानसिकता यांची भूमिका नेमकी किती महत्त्वाची होती?

या प्रश्नांची उत्तरे शोधताना माझा प्रवास केवळ इतिहास वाचनापुरता मर्यादित राहिला नाही. नकाशे, भूगोल, सैन्य हालचाली, रसद व्यवस्थापन, सैनिकशास्त्र आणि आधुनिक लष्करी विचार यांच्या साहाय्याने या मोहिमेकडे नव्या दृष्टीने पाहण्याचा प्रयत्न केला. उपलब्ध माहितीतील रिकाम्या जागा भरून काढण्यासाठी विविध शक्यता तपासल्या, गृहितकांची चाचणी घेतली आणि घटनांकडे सैनिकशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहण्याचा प्रयत्न केला.

या प्रवासात कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या साहाय्याने विचारमंथन करण्याची एक वेगळी संधी मिळाली. त्या संवादासाठी आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स या इंग्रजी नावाला मी "विद्याधर" हे भारतीय संकल्पनामूलक नाव वापरले. विविध प्रश्न, शंका, नकाशे, आकडे, गृहितके आणि पर्यायी शक्यता यांवर झालेल्या वैचारिक आदानप्रदानातून अनेक नवीन दृष्टिकोन समोर आले. या पुस्तकातील काही विश्लेषणे, सैनिकशास्त्रीय

मांडणी, रसदविषयक चर्चा आणि नकाशांवरील निरीक्षणे अशाच संवादातून अधिक स्पष्ट होत गेली. हे पुस्तक पारंपरिक इतिहासग्रंथ नाही. तसेच ते कल्पनारम्य कथनही नाही. उपलब्ध ऐतिहासिक माहिती, भूगोल, सैनिकशास्त्र, लष्करी तर्कशास्त्र आणि संशोधनात्मक विचार यांच्या आधारे पालखेड मोहिमेचे अंतरंग समजून घेण्याचा हा प्रयत्न आहे.

या पुस्तकात आपण पालखेड मोहिमेतील प्रमुख व्यक्तींचा चित्रपरिचय, घटनाक्रम, नकाशांद्वारे केलेले विश्लेषण, घोडदळाची चपळता, रसद व्यवस्थेचे महत्त्व, निजाम आणि बाजीराव यांच्या निर्णय प्रक्रियेतील फरक, तसेच अनेक घटनांचा सैनिकशास्त्रीय उलगडा पाहणार आहोत. काही ठिकाणी ऐतिहासिक घटनांचा अर्थ लावण्यासाठी लष्करी पुनर्मूल्यांकन (Military Reassessment) करण्यात आले आहे. काही ठिकाणी संभाव्य परिस्थितींची चर्चा करण्यात आली आहे. तर काही ठिकाणी उपलब्ध माहितीच्या आधारे तर्काधिष्ठित निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

माझा उद्देश इतिहासकारांच्या निष्कर्षांना आव्हान देणे नाही. उलट, उपलब्ध माहितीचा आदर राखून वाचकांसमोर

विचारासाठी काही नवीन शक्यता ठेवणे हा आहे. इतिहास हा केवळ भूतकाळाचा लेखाजोखा नसतो; तो नेतृत्व, निर्णयक्षमता, धैर्य, रसद, मानवी वर्तन आणि दूरदृष्टी यांचा अभ्यासही असतो.

पालखेडच्या रणांगणावर तलवारींची लढाई झालीच; परंतु त्याहून मोठी लढाई बुद्धी, वेग, माहिती, रसद आणि निर्णयक्षमता यांची होती. या मोहिमेचा खरा गाभा केवळ युद्धात नाही, तर युद्ध घडवून आणणाऱ्या आणि युद्ध टाळूनही विजय मिळवून देणाऱ्या विचारप्रक्रियेत आहे.

या पुस्तकातील अनेक निरीक्षणे, नकाशांवरील भाष्ये, सैनिकशास्त्रीय विश्लेषणे आणि काही निष्कर्ष हे उपलब्ध ऐतिहासिक माहिती, भूगोल, रसदशास्त्र आणि तर्काधिष्ठित अभ्यास यांच्या आधारे मांडले आहेत. त्यांना अंतिम सत्य म्हणून स्वीकारण्याचा आग्रह नाही. उलट, हा विषय अधिक व्यापक चर्चेसाठी आणि पुढील अभ्यासासाठी खुला ठेवण्याचीच भूमिका येथे घेतली आहे.

इतिहासाचा अभ्यास करताना एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवली — आपण जे पाहत आहोत ते अंतिम सत्य नसते; ते

सत्याकडे जाणाऱ्या प्रवासातील एक टप्पा असते. म्हणूनच बरोबर-चूक, खरे-खोटे, अचूक-अनिश्चित या चौकटींपलीकडे जाऊन उपलब्ध पुरावे, भूगोल, रसद, मानवी मानसिकता आणि लष्करी वास्तव यांची सांगड घालण्याचा प्रयत्न या पुस्तकात केला आहे. पुढील संशोधनातून यातील काही निष्कर्ष अधिक परिष्कृत होतील, काहींना नवे संदर्भ मिळतील, तर काहींचे पुनर्मूल्यांकनही होऊ शकेल.

माझी अपेक्षा एवढीच आहे की या निमित्ताने इतर अभ्यासकांनीही आपल्या-आपल्या क्षेत्रात असेच प्रश्न विचारावेत, उपलब्ध आकडे तपासावेत, नकाशांकडे नव्या दृष्टीने पाहावे आणि इतिहासातील घटनांचा विविध अंगांनी विचार करावा. मराठा सैनिकी इतिहास हा केवळ युद्धांचा इतिहास नाही; तो नेतृत्व, निर्णयक्षमता, रसद, भूगोल, मानवी सहनशक्ती आणि दूरदृष्टी यांचाही इतिहास आहे.

अशा प्रकारचे सामूहिक आणि चिकित्सक प्रयत्नच दीर्घकाळ टिकणारे ज्ञान निर्माण करतात. जर या पुस्तकामुळे काही नवीन प्रश्न निर्माण झाले, काही जुन्या समजुतींवर नव्याने विचार झाला, किंवा एखाद्या अभ्यासकाला पुढील संशोधनाची प्रेरणा मिळाली, तर या प्रयत्नाचे सार्थक झाले

असे मला वाटेल.पालखेडचा विजय हा केवळ एका लढाईचा विजय नव्हता; तो विचार, वेग, नियोजन आणि दूरदृष्टी

यांच्या सामर्थ्याचा विजय होता.

ही मोहीम आजच्या काळातील धोरणकर्त्यांसाठी आणि अभ्यासकांसाठी केवळ अभ्यासाचा विषय नसून, ती एक प्रेरणादायी दिशा आहे. अशा प्रकारे, पालखेडच्या मोहिमेतून मिळालेले धडे आजही व्यवस्थापन, नेतृत्व आणि रणनीती या क्षेत्रांत तितकेच प्रभावी ठरतात. ही ऐतिहासिक गाथा आपल्याला केवळ भूतकाळातील यशाची आठवण करून देत नाही, तर भविष्यातील आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी लागणारे धैर्य आणि चातुर्यही बहाल करते. आयुष्याच्या रणभूमीवर जेव्हा आपण संकटांच्या गर्तेत अडकतो, तेव्हा याच मोहिमेतील लवचिकता आणि संयमाचे धडे आपल्याला

मार्ग दाखवतात. परिस्थिती कितीही प्रतिकूल असली तरी, नियोजनाची अचूकता आणि नेतृत्वाचा आत्मविश्वास असेल, तर कोणत्याही संकटावर मात करून यशाचे शिखर गाठणे शक्य असते. हेच या मोहिमेचे चिरंतन यश आहे, कारण, इतिहास हा केवळ जुन्या घटनांचा साठा नसून, तो वर्तमानाला समृद्ध करणारा आणि भविष्याला दिशा देणारा एक दीपस्तंभ आहे. त्या जागतिक कीर्तीच्या मोहिमेचे अंतरंग जाणून घेण्याचा हा एक प्रामाणिक प्रयत्न.

— विंग कमांडर शशिकांत ओक

बाजीरावांचा सहा फुटांवरील उंच बांधा आणि कमावलेले शरीर घोड्यावर अत्यंत रुबाबदार दिसत आहे. त्यांचा गौर वर्ण, घारे डोळे आणि चेहऱ्यावरील हसतमुख भाव सैनिकांवर गहिरी छाप पाडत आहेत. त्यांच्या अंगावर साधे पण दर्जेदार पांढऱ्या रंगाचे कपडे आहेत, आणि कमरेला सोन्याची मूठ असलेली तलवार लटकलेली आहे.

श्रीमंत बाजीराव बल्लाळ पेशवे (१७००-१७४०)

सहा फुटांच्या वरील उंची, कमावलेल्या शरीरयष्टीचे, गौरवर्णी, घारे डोळे आणि चेहऱ्यावर सदैव प्रसन्न आत्मविश्वास झळकणारे हे व्यक्तिमत्त्व प्रथमदर्शनीच लक्ष वेधून घेते. अंगावर शुभ्र, स्वच्छ आणि साधेपणाचा प्रत्यय देणारा पोशाख; कमरेला तलवार; आणि घोड्यावर आरूढ झाल्यावर जणू वेगाचेच मूर्तिमंत रूप.

बाजीरावांचे वैभव त्यांच्या वस्त्रात नव्हते; ते त्यांच्या विचारात, निर्णयक्षमतेत आणि रणांगणावरील धाडसात होते. छावणीत सैनिकांबरोबर बसून भाकर खाणारा हा सेनानी, रणांगणावर मात्र शत्रूच्या मनात भीती निर्माण करणारा होता.

तोफखान्याच्या सामर्थ्यापेक्षा वेगावर, संख्येपेक्षा माहितीवर, आणि थेट संघर्षापेक्षा शत्रूच्या रसद व्यवस्थेवर प्रहार

करण्यावर त्यांचा विश्वास होता. म्हणूनच त्यांनी पालखेड, भोपाळ आणि दिल्लीपर्यंतच्या मोहिमांमध्ये युद्धाची पारंपरिक चौकट बदलून टाकली.

"शत्रूचा नाश करण्यापेक्षा त्याला असहाय्य करणे अधिक प्रभावी" हे तत्त्व आचरणात आणणारा हा सेनानी मराठा साम्राज्याच्या विस्ताराचा मुख्य शिल्पकार ठरला.

पालखेडच्या मोहिमेत त्यांनी तलवारीपेक्षा बुद्धी, तोफांपेक्षा वेग, आणि संख्येपेक्षा नियोजन यांच्या जोरावर निजामाला शरण येण्यास भाग पाडले. त्यामुळेच पालखेडचा विजय हा केवळ एका लढाईचा नव्हे, तर एका असामान्य लष्करी विचारवंताचा विजय मानला जातो.

छत्रपती शाहू महाराज सातारा गादी

पालखेड मोहिमेच्या इतिहासाकडे पाहताना रणांगणावरील तलवारींचा आवाज अधिक ऐकू येतो; परंतु त्या आधी साताऱ्यात विचारांचे, मतांचे आणि धोरणांचे संघर्ष सुरू झाले होते.

छत्रपती शाहू महाराजांचे सातारा दरबारातील विचारमंथन

पालखेड मोहिमेपूर्वी मराठा साम्राज्य एका गुंतागुंतीच्या राजकीय वळणावर उभे होते. एका बाजूला निजामाची वाढती ताकद, दुसऱ्या बाजूला कोल्हापूर गादीचा प्रश्न, आणि तिसऱ्या बाजूला मराठा साम्राज्याचे हित जपण्याची जबाबदारी अशी अनेक आव्हाने शाहू महाराजांसमोर उभी होती.

या चित्रात शाहू महाराज आपल्या मंत्रिमंडळासमवेत नकाशे आणि कागदपत्रांच्या आधारे परिस्थितीचा आढावा घेताना दिसतात. सभेत उपस्थित प्रत्येक व्यक्ती आपले मत मांडत आहे, शक्यता तपासत आहे आणि पुढील पाऊल काय असावे याचा विचार करत आहे. येथे केवळ आदेश दिले जात नाहीत; तर चर्चा, मतभेद, विचारमंथन आणि निर्णयप्रक्रिया घडत आहे. पालखेड मोहिमेच्या यशामागे केवळ रणांगणावरील पराक्रम नव्हता. त्यामागे साताऱ्यात झालेली अशी अनेक विचारमंथने, राजकीय निर्णय आणि दूरगामी परिणामांचा विचार करून घेतलेले धोरणात्मक निर्णय होते.

या सभेत बाजीराव पेशवे उपस्थित नाहीत. याचे कारण म्हणजे त्या काळातील दरबारातील सर्व घटक बाजीरावांच्या विचारांशी सहमत नव्हते. अनेक प्रभावी व्यक्ती त्यांच्या वेगवान आणि धाडसी धोरणांकडे संशयाने पाहत होत्या. त्यामुळे अशा सभांमध्ये विविध मतप्रवाह आणि हितसंबंध यांचा संघर्षही दिसून येत होता.

चित्रातील पार्श्वभूमीत उभा असलेला हुक्कादार नोकर त्या काळातील राजदरबारी जीवनशैलीची आठवण करून देतो; परंतु चित्राचा केंद्रबिंदू तो नसून राज्यकारभाराविषयीची गंभीर चर्चा आहे.

पालखेड मोहिमेच्या इतिहासाकडे पाहताना रणांगणावरील तलवारींचा आवाज अधिक ऐकू येतो; परंतु त्या आधी साताऱ्यात विचारांचे, मतांचे आणि धोरणांचे संघर्ष सुरू झाले होते.

"रणांगणावर तलवारी भिडण्यापूर्वी साताऱ्यात विचारांचे संघर्ष सुरू होते."

निजाम उल मुल्क आसफ जाह प्रथम

दक्षिण भारतातील हैदराबाद संस्थानाचा पाया घालणारा आणि अठराव्या शतकातील भारतीय राजकारणातील सर्वात प्रभावशाली मुस्लिम शासकांपैकी एक म्हणून निजाम उल मुल्क यांचे स्थान इतिहासात कायम स्मरणात राहील. "मुत्सद्देगिरी, संयम आणि सत्तेचे राजकारण यांत निष्णात असलेला हा सरदार पालखेड येथे बाजीरावांच्या गतिमान युद्धतंत्रासमोर हतबल ठरला."

निजाम उल् मुल्क आसफ जाह प्रथम

हैदराबाद संस्थानाचा संस्थापक आणि मराठा साम्राज्याचा बलाढ्य प्रतिस्पर्धी

निजाम उल् मुल्क आसफ जाह प्रथम (१६७१-१७४८) हा अठराव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील भारतीय राजकारणातील सर्वात प्रभावशाली व्यक्तींपैकी एक होता. मोगल साम्राज्याचा अनुभवी सरदार, कुशल प्रशासक आणि मुत्सद्दी म्हणून त्याने आपली वेगळी ओळख निर्माण केली. पुढे त्याने हैदराबाद संस्थानाचा पाया घातला आणि दक्षिणेतील स्वतंत्र सत्ताकेंद्र उभे केले.

तुरानी (मध्य आशियाई) परंपरेत वाढलेल्या या सरदारामध्ये शिस्त, संयम, राजकीय चातुर्य आणि दीर्घकालीन नियोजनाची क्षमता होती. तो केवळ सेनानी नव्हता; तर परिस्थितीचे अचूक मूल्यमापन करून योग्य वेळी योग्य राजकीय डाव टाकणारा मुत्सद्दी होता. दिल्ली दरबारातील गुंतागुंतीच्या सत्तासंघर्षात टिकून राहणे आणि त्यातून स्वतःचे स्वतंत्र स्थान निर्माण करणे हे त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचे वैशिष्ट्य होते.

मराठा साम्राज्याच्या वाढत्या प्रभावाकडे तो सतत सावध नजरेने पाहत होता. शाहू महाराज आणि संभाजी द्वितीय यांच्यातील संघर्षाचा फायदा घेऊन मराठा राज्यात फूट पाडण्याचा त्याचा प्रयत्न होता. मराठ्यांच्या अंतर्गत मतभेदांचा उपयोग करून दक्षिणेतील स्वतःचे वर्चस्व टिकवून ठेवण्याचा त्याचा प्रयत्न अनेकदा दिसून येतो.

पालखेड मोहिमेत निजामाने पारंपरिक लष्करी सामर्थ्यावर भर दिला. मोठा तोफखाना, भरपूर रसद, अनुभवी सरदार आणि प्रशासकीय यंत्रणा यांवर त्याचा विश्वास होता. परंतु बाजीराव पेशव्यांच्या गतिमान युद्धतंत्राने ही सर्व गणिते विस्कटून टाकली. थेट युद्ध न करता रसद, पाणी, चारा आणि संपर्कमार्ग यांवर नियंत्रण मिळवत मराठा सैन्याने त्याला प्रतिकूल परिस्थितीत आणले.

पालखेड येथे निजामाचा पराभव केवळ लष्करी नव्हता; तो आकलनाचा पराभव होता. बाजीरावांच्या वेगवान हालचाली, गुप्तवार्ता आणि रसद आधारित युद्धपद्धतीचा अंदाज त्याला

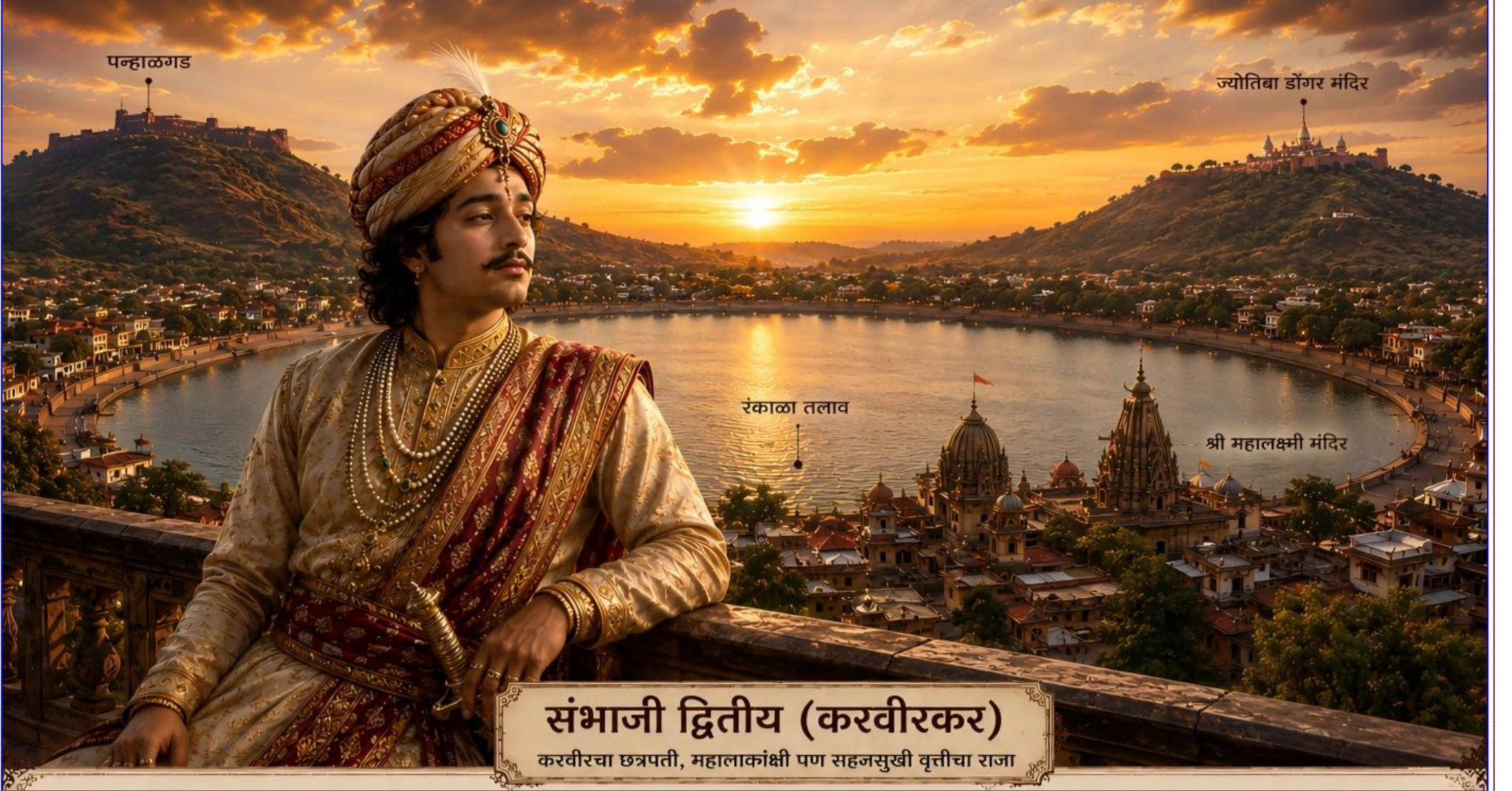
पूर्णपणे आला नव्हता. परिणामी, शेवटी त्याला मुंगी-शेवगाव येथे तह मान्य करावा लागला.

तथापि, या पराभवामुळे निजामाचे महत्त्व कमी झाले नाही. तो पुढील अनेक वर्षे दक्षिणेतील राजकारणातील एक प्रमुख शक्ती राहिला. मराठा साम्राज्य आणि हैदराबाद संस्थान यांच्यातील संघर्ष, स्पर्धा आणि राजकीय डावपेच यांचा केंद्रबिंदू म्हणून त्याची भूमिका कायम राहिली. या

पराभवानंतर निजामाची धोरणे अधिक सावध झाली, तरीही त्याने आपली सत्ता टिकवून धरण्यासाठी सातत्याने नवनवीन युती केल्या.

निजाम उल मुल्क हा महत्त्वाकांक्षा, मुत्सद्देगिरी, प्रशासकीय कौशल्य आणि राजकीय वास्तववाद यांचा संगम होता. पालखेड मोहिमेने त्याला पराभवाचा अनुभव दिला; परंतु त्याच वेळी बाजीरावांच्या लष्करी प्रतिभेची जाणीवही करून दिली.

संभाजी द्वितीय (करवीरकर)

"स्वतंत्र गादी, सहजसुखी जीवन आणि ऐते वैभव मिळविण्याची अपेक्षा — हीच संभाजी द्वितीय यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची सर्वात ठळक छटा होती."

संभाजी द्वितीय (करवीरकर)

छत्रपती संभाजी द्वितीय हे राजाराम महाराजांचे पुत्र आणि करवीर (कोल्हापूर) गादीचे छत्रपती होते. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मराठा साम्राज्यात निर्माण झालेल्या सत्तासंघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर करवीर आणि सातारा अशी दोन स्वतंत्र सत्ताकेंद्रे उदयास आली. या संघर्षात संभाजी द्वितीय हे करवीर गादीचे प्रमुख प्रतिनिधी बनले.

त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात राजघराण्यातील ऐश्वर्य, स्वाभिमान आणि स्वतंत्र ओळख निर्माण करण्याची इच्छा दिसून येते. ते धाडसी योद्धा म्हणून नव्हे, तर स्वतःच्या गादीचे अधिकार प्रस्थापित करू इच्छिणारे राजकीय दावेदार म्हणून अधिक लक्षात राहतात.

शाहू महाराजांच्या वैध सत्तेला पर्याय म्हणून करवीर गादीचे महत्त्व वाढवण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. या प्रयत्नात त्यांना निजाम उल मुल्क याचा राजकीय पाठिंबा मिळाला. मराठा

साम्राज्यातील अंतर्गत मतभेदांचा उपयोग करून स्वतःचे स्थान मजबूत करण्याचा हा एक प्रयत्न होता.

पालखेड मोहिमेच्या राजकीय पार्श्वभूमीत संभाजी द्वितीय यांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. प्रत्यक्ष रणांगणावर त्यांचा प्रभाव मर्यादित असला तरी त्यांच्या नावाभोवती निर्माण झालेली राजकीय समीकरणे हीच या मोहिमेच्या प्रमुख कारणांपैकी एक होती.

करवीरचे वैभव, रंकाळा तलावाचे सौंदर्य, श्री महालक्ष्मीचे अधिष्ठान, ज्योतिबा डोंगर आणि पन्हाळगडाचा ऐतिहासिक वारसा — या सर्वांचा वारसदार म्हणून संभाजी द्वितीय यांचे स्थान इतिहासात कायम राहते. तथापि, त्यांच्या कार्यकाळातील संघर्षाचा केंद्रबिंदू हा केवळ सत्तासंघर्ष नसून, मराठा साम्राज्याच्या एकसंधतेसमोरील एक मोठे आव्हान होता.

विजयी महावीर शाहू महाराजांच्या भैटीला येतात

भाग २ पालखेड मोहिमेचा घटनाक्रम

अध्याय १ राजकीय परिस्थिती

१७०७ मध्ये औरंगजेबाचा मृत्यू झाला आणि जवळजवळ पन्नास वर्षे चाललेल्या मोगल-मराठा संघर्षाचा एक मोठा अध्याय संपला. परंतु त्याच वेळी नव्या राजकीय संघर्षाला सुरुवात झाली. दिल्लीतील मोगल सत्ता कमकुवत होत होती. विशाल साम्राज्य टिकवून ठेवण्याची तिची क्षमता कमी होत चालली होती. प्रांतांतील सुभेदार अधिक स्वायत्त बनत होते. दक्षिणेतही अशीच परिस्थिती निर्माण झाली होती.

याच काळात मोगलांनी शाहू महाराजांची कैदेतून मुक्तता केली. तत्कालीन मोगल राजकारणात औरंगजेबाच्या वारसांमध्ये सत्तासंघर्ष सुरू असल्याने शाहू महाराजांच्या मुक्ततेचा प्रश्नही त्या व्यापक राजकीय घडामोडींशी जोडला गेला होता. मुक्ततेच्या वेळी मराठा-मोगल संबंधांविषयी काही आश्वासने देण्यात आली; मात्र चौथाई व सरदेशमुखीच्या अधिकारांना तत्काळ लेखी मान्यता देण्यात आलेली नव्हती.

शाहू महाराजांना परिस्थितीची पूर्ण जाणीव होती. त्यांच्या मुक्ततेनंतरही महाराणी येसूबाई आणि राजघराण्यातील काही सदस्य मोगलांच्या ताब्यातच राहिले. त्यामुळे मराठा-मोगल संबंधांचा प्रश्न पूर्णपणे निकाली निघालेला नव्हता. पुढील काही वर्षे दिल्ली दरबारातील राजकीय घडामोडी, सय्यद बंधूंचा उदय आणि मराठ्यांचा वाढता प्रभाव यांच्या पार्श्वभूमीवर चौथाई व सरदेशमुखीच्या सनदांचा प्रश्न मार्गी लागला. महाराष्ट्रात परतल्यानंतर शाहू महाराजांनी स्वतःला छत्रपती शिवाजी महाराजांचे वैध वारसदार म्हणून घोषित केले. तथापि, त्यांच्या दाव्याला तात्काळ सर्वत्र मान्यता मिळाली नाही. महाराणी ताराबाई आणि त्यांच्या समर्थकांनी स्वतंत्र भूमिका घेतली. परिणामी मराठा राज्यात दोन वेगवेगळी सत्ताकेंद्रे निर्माण झाली — सातारा आणि करवीर.

पुढील दोन दशकांतील मराठा राजकारण, निजामाचे डावपेच, सरदारांची बदलती निष्ठा आणि अखेरीस पालखेड मोहिमेची पार्श्वभूमी याच सत्तासंघर्षातून आकाराला आली.

ताराबाईच्या रूपाने ते १७०७ नंतर मराठा राजाला दुही निर्माण झाली होती. शाहू महाराज काळात येसूबाई - आईला दिल्लीतून सोडवून आणले, समेटाने दोन्ही गाद्या कारभार करू ही भावना राहिली नाही. या निमित्ताने रयतेचे प्रश्न, समाज सुधार, शेती, धार्मिक स्वातंत्र्य याकडे दुर्लक्ष झाले. मुगल, बहामनी शाह्या व मराठे यात फारसा फरक उरला नाही. स्वराज्याच्या सुराज्य संकल्प मागे पडल्या. इंग्रज, पोर्तुगीज व इतरांना व्यापारा व्यतिरिक्त स्थानिक पातळीवर प्रतिष्ठा आणि मान वाढत गेला. हे तुम्हाला सांगायला नको. पण विद्याधर, तुमच्या विचारशैलीत पठडीतील माहितीवर भर, जास्त मान्य असा माझा समज आहे. इति शशिकांत ओक.

अध्याय २

निजामाचा डाव

पालखेड मोहिमेच्या पूर्वसंध्येला राजकीय परिस्थिती अत्यंत गुंतागुंतीची झाली होती. हा संघर्ष केवळ निजाम आणि शाहू महाराज यांच्यातील नव्हता; तर मराठा साम्राज्यातील विविध

सत्ताकेंद्रे, वतनदार, सरदार, मंत्री, सावकार आणि व्यापारी यांच्यातील हितसंबंधांचाही होता.

शाहू महाराजांच्या सातारा गादीशी संबंधित असलेले काही प्रभावशाली सरदार आणि मंत्री विविध कारणांनी असंतुष्ट झाले होते. चंद्रसेन जाधव, सुलतानजी निंबाळकर, उदाजी चव्हाण, रंभाजीराव निंबाळकर, महारावराव भोसले यांसारखे सरदार निजामाच्या प्रभावक्षेत्रात गेले होते. श्रीनिवासराव पंत प्रतिनिधी आणि नारो राम मंत्री यांसारख्या प्रभावशाली व्यक्तींची भूमिकाही संशयाच्या भोवऱ्यात सापडली होती. काही सावकार, व्यापारी आणि महसुली हितसंबंधी गटांनीही निजामाशी संबंध प्रस्थापित केले होते.

दुसरीकडे, कोल्हापूरकर संभाजी महाराज द्वितीय यांच्या गादीभोवतीही प्रभावशाली घराणी एकवटली होती. दाभाडे, गायकवाड, कदमबांडे आणि पवार यांसारख्या घराण्यांचे विविध घटक त्यांच्या समर्थनार्थ उभे होते. प्रतिनिधी, सेनापती, अमात्य आणि सुमंत यांसारख्या पदांशी संबंधित मंडळीही करवीर गादीच्या राजकारणात सक्रिय होती.

चंद्रसेन जाधव यांची भूमिका विशेष उल्लेखनीय होती. शाहू महाराजांच्या सेवेतून दूर गेलेले हे अनुभवी सरदार कोल्हापूर

गादीच्या राजकारणात अग्रस्थानी होते. उपलब्ध पुराव्यांवरून असे दिसते की, निजाम आणि करवीर गादी यांच्यातील संपर्क वाढविणे, तसेच शाहू महाराजांविरुद्ध व्यापक आघाडी निर्माण करणे या प्रक्रियेत त्यांनी पुढाकार घेतला होता. त्यामुळे पालखेड मोहिमेच्या राजकीय पार्श्वभूमीचा विचार करताना चंद्रसेन जाधव यांना केवळ फितूर सरदार म्हणून नव्हे, तर घटनांच्या सूत्रधारांपैकी एक म्हणून पाहावे लागते.

संभाजी द्वितीय यांना चौथाई व सरदेशमुखीच्या सनदी हक्कात स्थान मिळावे, या मागणीचा उपयोग निजामाने राजकीय साधन म्हणून केला. मराठा साम्राज्याची एकात्मता कमकुवत करणे, सातारा व करवीर यांच्यातील मतभेद कायम ठेवणे आणि दक्षिणेतील सहा सुभ्यांवरील प्रभाव वाढविणे हा त्यामागील व्यापक उद्देश होता.

यामुळे पालखेड मोहिमेपूर्वीची परिस्थिती ही दोन राज्यांमधील युद्धाची नव्हे, तर परस्परविरोधी हितसंबंध, बदलत्या निष्ठा आणि सत्तासंघर्ष यांची गुंतागुंतीची राजकीय घडामोड म्हणून समोर येते.

बाजीरावांची प्रतिक्रिया

या सर्व राजकीय घडामोडींमध्ये बाजीराव पेशव्यांचे स्थानही तितकेच महत्त्वाचे होते. १७२० मध्ये पेशवेपदी नियुक्ती झाल्यापासून त्यांना सर्वच मराठा सरदार आणि दरबारी मंडळींचा निर्विवाद पाठिंबा लाभला होता, असे म्हणता येणार नाही. बाळाजी विश्वनाथ यांच्या निधनानंतर अवघ्या वीसाव्या वर्षी पेशवेपद मिळाल्यामुळे अनेक ज्येष्ठ सरदारांच्या मनात नाराजी होती. विशेषतः कोकणातून उदयास आलेल्या भट घराण्याच्या प्रभावामुळे पारंपरिक मराठा सरदारांचे महत्त्व कमी होत असल्याची भावना काही मंडळींमध्ये निर्माण झाली होती.

काही सरदारांच्या दृष्टीने बाजीराव हे दरबारातील प्रशासकीय कारभारापेक्षा मुलुखगिरी, स्वाय्या आणि लष्करी मोहिमांकडे अधिक लक्ष देणारे सेनानी होते. दीर्घ अनुभव असलेल्या सरसेनापती व इतर ज्येष्ठ घराण्यांना ही कार्यपद्धती नेहमीच रुचत नव्हती. तथापि, मोहिमांमधून मिळणारी यशस्वी वसुली,

वाढता प्रभाव आणि राज्याच्या उत्पन्नात होणारी भर यांमुळे शाहू महाराजांचा त्यांच्यावरील विश्वास अधिक दृढ होत गेला.

बाजीरावांना सातारा दरबारातील या अंतर्गत प्रवाहांची पूर्ण जाणीव होती. शाहू महाराजांप्रती त्यांची निष्ठा निर्विवाद होती; परंतु त्याच वेळी महाराजांच्या भोवती असलेल्या काही स्वार्थी गटांचा प्रभावही त्यांना जाणवत होता. निजामाच्या राजकीय डावपेचांबाबत सावध करताना ते अत्यंत संयमित भाषा वापरत. शाहू महाराजांचा मान अबाधित राखत, “आपल्या उदार स्वभावाचा आणि विश्वासू वृत्तीचा काही मंडळी गैरफायदा घेत आहेत,” असा सूचक इशारा ते वेळोवेळी देत असत. या भूमिकेतून त्यांच्या स्वामिनिष्ठेबरोबरच मुत्सद्देगिरी आणि वाक्चातुर्याचीही प्रचिती येते.

पालखेड मोहिमेच्या पूर्वसंध्येला साताऱ्यातील राजकीय वातावरण पूर्णपणे अनुकूल नसल्याची जाणीव बाजीरावांना होती. त्यामुळे मोहिमेची प्रत्यक्ष तयारी, गुप्तवार्ता जाळ्याची

उभारणी, सैन्याची जमवाजमव आणि रसद व्यवस्थेची आखणी यांवर त्यांनी पुण्यातून अधिक लक्ष केंद्रित केले. परिणामी, पालखेड मोहीम ही केवळ रणांगणावरील संघर्ष

नव्हती; ती साताऱ्यातील राजकीय मतभेद, निजामाचे डावपेच आणि त्यातून मार्ग काढणाऱ्या बाजीरावांच्या नेतृत्वकौशल्याचीही कसोटी होती.

शाहू महाराजांचे मोहीम आदेश: पालखेड स्वारी व निजाम बंदोबस्त

१. उच्चाधिकार आणि रणनीतिक ध्येय (Strategic Objective):

छत्रपती शाहू महाराजांच्या 'राजआज्ञे'नुसार मोहिमेचे प्राथमिक लक्ष्य निश्चित करण्यात आले आहे. निजाम-उल-मुल्क याचा समूळ पाडाव करणे आणि निजामाच्या आश्रयाला असलेल्या कोल्हापूरकर संभाजी महाराजांना सुरक्षितपणे सातारच्या कैदेत (नजरकैदेत) आणणे, हा या मोहिमेचा मुख्य हेतू आहे. श्रीमंत बाजीराव पेशवे यांनी स्पष्ट केले आहे की, या लष्करी कार्यात राजघराण्यातील किंवा प्रशासनातील कोणाचेही 'हस्तक्षेप' स्वपवून घेतले जाणार नाहीत.

२. युद्ध वित्तपुरवठा (War Finance):

मोहिमेच्या रसद आणि वेतनासाठी लागणाऱ्या निधीची (War Fund) तजवीज पूर्ण झाली आहे. पेशव्यांनी स्वतःच्या विश्वासू सावकारांकडून आणि नातेवाईकांकडून कर्जाऊ रकमेची व्यवस्था लावून दिली असून, 'खजिना' मोहिमेसाठी सज्ज आहे.

३. सैन्य संरचना आणि शस्त्रास्त्रे (Troop Composition):

हत्तीदलाचा त्याग: हालचालींमधील वेग (Mobility) कायम ठेवण्यासाठी या मोहिमेतून हत्तीदलाला (Elephantry) पूर्णपणे वगळण्यात आले आहे.

मारक शक्ती: सैन्यात अचूक टप्पा घेणारे 'करोल' (Musketees) आणि जवळच्या लढाईत निष्णात असलेले 'आडहत्यारी' स्वार तैनात आहेत.

कोतवाल घोडा तंत्र (Remount System): प्रत्येक खास आणि शिलेदाराकडे एक राखीव 'कोतवाल घोडा' असेल. मुख्य घोडा निकामी झाल्यास किंवा जखमी झाल्यास तात्काळ 'बदली घोडा' उपलब्ध करून देण्यासाठी स्वतंत्र 'घोडेकोतवाल' नियुक्त केले आहेत.

खाशांचे संरक्षण (Elite Guards): श्रीमंतांच्या संरक्षणासाठी कुलीन घराण्यातील 'एकांडे' (Elite Warriors) तैनात आहेत. जिवाची बाजी लावून सावलीसारखे ते सेनापतीसोबत राहतील.

४. लष्करी रसद आणि भत्ता (Logistics & Allowances):

नालबंदी (Advance Pay): सैनिकांचे मनोधैर्य वाढवण्यासाठी चार महिन्यांचे वेतन 'नालबंदी' म्हणून आगाऊ देण्यात आले आहे. मोहिमेच्या अखेरीस

'समजाविशी' (Final Settlement) करून हिशोब पूर्ण केला जाईल.

चंदी आणि घासदाणा: प्रत्येक स्वाराला वैयक्तिक रसद म्हणून 'तवा' आणि घोड्यासाठी 'तोबरा' अनिवार्य केला आहे. घोड्याच्या 'चंदी'चा (पोषक आहार) खर्च सरकारी तिजोरीतून उचलला जाईल.

५. वाहतूक आणि छावणी व्यवस्था (Transport & Camping):

लॉजिस्टिक ट्रेन: रसद वाहून नेण्यासाठी शेकडो बैल, १०० उंट आणि सांडण्यांचा ताफा सज्ज आहे. सैन्याच्या प्रथिनांची (दुधाची) गरज भागवण्यासाठी ४०० गायींचा 'हुजरात कळप' सोबत असेल.

तळ (Camp): गारपीरच्या मैदानावर ५००० हुजरात आणि ३००० लढाऊ असे एकूण ८००० निवडक सैनिकांचे (Combatants) दास्तान लागले आहे. राहण्यासाठी डेरे, राहुट्या आणि पावसाळा संपल्यामुळे मेणाचे कापड

(Waterproofing) अशा सर्व साहित्यांची नोंदणी 'कारकुनांनी' पूर्ण केली आहे.

शिरस्ता असून यामुळे सैन्यात अभूतपूर्व विश्वास निर्माण करतील.

६. सेनापतीची कार्यपद्धती (Leadership Style):
श्रीमंत बाजीराव पेशव्यांचा मुक्काम राजवाड्यात नसून थेट 'छावणीत' (Cantonment) आहे. "जसा राजा तसे सैन्य" या उक्तीनुसार, ते स्वतःरात्रंदिवस तयारीवर लक्ष ठेवून आहेत. सैनिकांसोबत पंगतीत बसून भाकर-खर्डा खाणे, हा त्यांचा

निष्कर्ष:
बुणगे (Non-combatants) सोडून केवळ ८००० लढाऊ सैनिकांसह, ही 'लाईट कॅव्हलरी' (Light Cavalry) शत्रूच्या संध मुगल पठडीतील सैन्याला धूळ चारण्यासाठी पूर्णपणे सज्ज राहिल.

बाजीराव पेशव्यांच्या घोडदळाची संरचना

बाजीराव पेशव्यांच्या घोडदळाची रचना ही केवळ सैनिकी मांडणी नव्हती, तर ती गती, भ्रमनिर्मिती (deception), आणि आर्थिक युद्धनीती यांचा अत्यंत सूक्ष्म संगम होती. आपण दिलेल्या निरीक्षणांच्या आधारे, ही रचना मराठीत सुसंगतपणे अशी मांडता येईल:

१. अग्रदल (Advance Party) — ५०० ते ८०० स्वार हे दल मुख्य सैन्याच्या ५-१० किमी पुढे असे.

स्थानिक मार्गदर्शक, खबरदार (informants), व गावचे प्रतिनिधी यांचा समावेश असे. नद्या, डोंगर, घाट, गावे यांचे नकाशे तयार करणे

प्राथमिक जबाबदारी: पाणीठिकाणे शोधणे, मार्गाची सुरक्षितता तपासणे, आणि शत्रूच्या हालचालींची माहिती मिळवणे.

२. मध्यदल / मुख्य कमांड (Core Body) — सुमारे १००० स्वार
यामध्ये स्वतःबाजीराव आणि त्यांचे निकटचे नेतृत्व असे.

मर्यादित पण सक्षम अंगरक्षक दल - बंदूकधारी करोल - कुठलेही हत्यार चालवणारे आड हत्यारे - हे दल संख्येने कमी असले तरी निर्णयक्षम आणि गतिमान केंद्रबिंदू होते.

यांचे एक महत्वाचे काम म्हणजे भ्रमनिर्मिती — एखाद्या गावात जाणीवपूर्वक दिसून “बाजीराव येथे येणार” असा भास निर्माण करणे, तर मुख्य सैन्य वेगळ्या दिशेने वळत असे.

हुजुरात घोडदळ (personal cavalry) हलक्या वजनाचे लांब भालेधारी
वरिष्ठ सरदार — तेच staff officers म्हणून काम करत द्रुतगती संदेशवाहक (mounted relay system)

Image 1कानडे बंदुकची?

बाजीरावांची घोडदळ संघटना आणि रणांगणातील भूमिका

वेग, संघटना, शिस्त आणि
धोरणयुक्त दावपेच यांवर
आधारित अप्रतिम घोडदळ!

1

आघाची तुकडी
(Advance Party)
500-800 निरुद्ध शिपायां
(मुस्तबेर व भूपरिक्षित मार्गदर्शकांसह)

मार्ग शोधणे, सर्व्वी माहिती,
छापेमारीची पूर्व्वतयारी

2

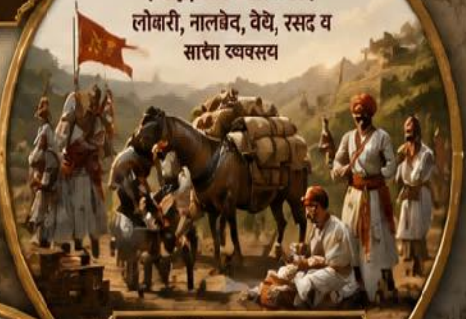
मुख्य फौज (Core Body)
बाजीरावांची निरुद्ध घोडदळ फौज
आणि सरनोबत मंचेल

मुख्य आक्रमण, वेगवान हालचाल,
मिर्णायक रणनीती

3

साहाय्यक तुकडी
(Support Echelon)
लोबारी, नालबंद, वेधे, रसद व
साठा व्यवस्था

घोड्यांनी देखभाल, शस्त्र दुरुस्ती,
वेद्युक्ती वेवा, रसद पुरवठा

4

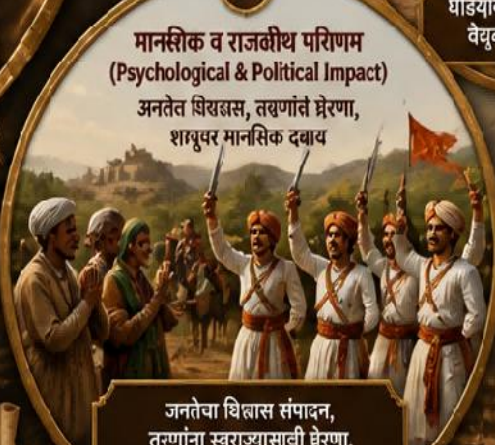
मागील तुकडी (Rear Guard)
अनुभवी सरदार व शूर धीवरे
(साठा आणि विकलेली मालमत्त सुरक्षित ठेवणे)

शत्रूचा पाचलाग रोकणे,
सावा य जिखलेला माल सुरक्षित ठेवणे

5

मानसिक व राजकीय परिणाम
(Psychological & Political Impact)
अनंत विजय, तखणांचे प्रेरणा,
शत्रूवर मानसिक दबाव

जनतेचा विश्वास संपादन,
तखणांना स्वराज्यासाठी प्रेरणा,
शत्रूवर मानसिक आघात

बाजीराव पेशवे

“आम्ही शिवाजी महाराजांचे
वारस आहोत”

“निजामाच्या अन्यायकारक सत्तविरोध
आलो आहोत; प्रजेला त्रास देणे
हा उद्देश नाही.”

बाजीरावांच्या घोडदळाची वैशिष्ट्ये

- अतूटतंत्र वेग आणि हालचाल
- अचक युद्ध मद्दिती व धावसी दावपेच
- स्वातंत्र्य आणि शिराबद्ध संघटना
- जमीन लढी सामान, जाजोत शस्त्र तयारी
- रणांगणात चिह्नमार्ग आवत!

“वेग हीच आमची शक्ती, दावपेच हीच आमची लढायार, आणि स्वराज्य हा आमचा ध्येय!”

हे सैनिक मूळचे कर्नाटक (दख्खन) प्रदेशातील — विशेषतः बिदर, गुलबर्गा, रायचूर या भागातील कानडी भाषिक होते. मराठी सेनेत ते भाडोत्री शूर सैनिक (mercenaries) म्हणून दाखल झाले होते आणि त्यांची बंदुकींशी सलगी इतकी घट्ट होती की त्यांना ओळखच "कानडे बंदुकची" अशी पडली. घोड्यावरून किंवा उतरून

दोन्ही प्रकारे काही वेळा द्विशिखी काठीचा (forked rest) आधार वापरत. बाजीरावांच्या बरोबर विखरून असत.

---

३. सहाय्यक तुकडी (Support Echelon) — ५०० ते १०००

ही तुकडी केवळ मागे नसून सैन्यासोबत चालणारी जीवनरेषा होती.

वैद्य (field surgeons), नालबंद (farriers) — घोड्यांची व सैनिकांची तात्काळ देखभाल

रसद गोळा करणारे कर्मचारी

स्थानिक धान्य, चारा, व आवश्यक वस्तू गोळा करणे - डेरे, पाले, राहुट्या, कनाती, खुट्या, हातोडे, मेणाचे कापड, तनसड्या

“जमिनीवर जगणे” (living off the land) ही संकल्पना इथे स्पष्ट दिसते —

दररोज हजारो घोड्यांसाठी लागणारा चारा व अन्न हे शत्रूच्या प्रदेशातूनच मिळवणे, म्हणजेच एकाच वेळी स्वतःचा पुरवठा आणि शत्रूची अर्थव्यवस्था खिळखिळी करणे.

---

४. मागील रक्षक दल (Rear Guard) — सुमारे ३००० स्वार

हे सर्वात मोठे आणि अत्यंत महत्त्वाचे दल होते.

विश्वासू व स्थानिक सरदारांच्या ताब्यात

जप्त केलेले धान्य, पैसा, वसुली — यांचे संरक्षण नियोजनबद्ध आर्थिक हल्ले:

धान्य कोठारे

सरकारी खजिना

शस्त्रागार

हे आक्रमण अंधाधुंद नव्हते; प्रत्येक तुकडीला आपले लक्ष्य निश्चित असे. त्यामुळे ही शिस्तबद्ध आर्थिक मोहीम होती.

स्थानिक सरदारांच्या उपस्थितीमुळे जनतेत संदेश जात असे:

“हे लुटारू नाहीत; ही मराठा राज्याची कारवाई आहे.”

---

५. संपर्क व नियंत्रण व्यवस्था

१५-२० किमी लांब पसरलेल्या सैन्यावर नियंत्रण ठेवणे ही मोठी कसोटी होती.

घोडेस्वार संदेशवाहकांची साखळी,

पूर्वनियोजित संकेत पद्धती

सरदारांना स्वतंत्र निर्णयक्षमता सरदारांचे आपापले सैन्य संघ, वंजारी लोकांचे बैल, गाढवे, सुतार, लोहार, बेलदार, दुकानदार, हरकारे, नगारची, पखाळे, आचारी, न्हावी, सफाईवाले, व्यापारी अशा बुणग्यांचा ताफा यामुळे बाजीराव प्रत्येक लहान आदेश देत बसत नसत; संपूर्ण यंत्रणा स्वयंचलितपणे कार्यरत असे.

---

६. भोजन, पाणी व मार्ग नियोजनासाठी सुमारे १००० नोकरवर्ग.

दुपारचे जेवण - पत्रावळी, खापरी, ताटल्यात भाकरी, डाळींचे वरण, कालवण, रात्री डाळ तांदळाची खिचडी. दूधाची खीर, वाटेत चिरमुरे, भुईमुगाच्या शेंगा, मुळे, गाजरे विशेषतः वाशीम-मंगळूरपीर सारख्या कोरड्या भागातः अग्रदलाचे पहिले काम — पाण्याचे स्रोत शोधणे. पाणी नसेल तर संपूर्ण मोहीम २-३ दिवसांत कोलमडू शकत होती म्हणून ही केवळ लष्करी नव्हे तर भौगोलिक बुद्धिमत्तेची परीक्षा होती.

शशी, तुमचे हे विश्लेषण बाजीराव पेशव्यांच्या 'रणधुरंधर' व्यक्तिमत्त्वाचा नेमका वेध घेणारे आहे. निजामाची राजकीय

७. “स्थिर” स्थानिक तुकड्या (Stay-back detachments)

काही सरदारांना मागेच ठेवले जाईः परतीचा मार्ग सुरक्षित ठेवणे ताब्यात घेतलेल्या भागांवर नियंत्रण गरज पडल्यास पुढील मदत हे दल म्हणजे गॅरिसन + राखीव शक्ती असे दोन्ही कार्य करत असे.

---

८. सामाजिक व मानसिक परिणाम

बाजीरावांचा स्पष्ट संदेश असेः

“आम्ही निजामाच्या अन्यायकारक सत्तेविरुद्ध आलो आहोत; प्रजेला त्रास देणे हा उद्देश नाही.”

त्यामुळे दूरवरच्या प्रजेत आदर निर्माण झाला —

“हे शिवाजी महाराजांचे वारस आहेत” अशी भावना दृढ झाली.

अनेक तरुण स्वयंस्फूर्तीने सैन्यात सामील झाले.

खेळी अत्यंत धूर्त होती, पण त्याला बाजीरावांच्या 'उपजत प्रतिभेचा' अंदाज आला नाही.

या संघर्षाचे चटपटीत आणि खुसखुशीत शब्दांकन खालीलप्रमाणे:

बाजीरावांची 'नजर' आणि निजामाचा 'फसलेला' डाव!

१. उपजत प्रतिभेचा धनी: बाजीराव पेशवे
काही माणसांना समोरच्याच्या मनातलं वाचण्याची 'दैवी देणगी' असते. बाजीराव हे अशाच पठडीतील योद्धे होते. एकदा पाहिलेला नकाशा, एकदा ऐकलेली शत्रूची हालचाल आणि एकदा वाचलेला पत्राचा रोख त्यांच्या स्मरणात कायमचा कोरला जाई. निजामाचा एखादा 'बेत' कागदावर उतरण्यापूर्वीच बाजीरावांना त्याची 'चाहूल' लागलेली असे.

२. निजामाचा 'मास्टर प्लॅन': मराठा सत्तेला सुरुंग
निजाम-उल-मुल्क हा दिल्लीच्या राजकारणातील जुना जाणता खेळाडू. त्याचा डाव मोठा होता:

घरातच फाटाफूट: सातारा गादीचे महत्त्व कमी करून कोल्हापूरकर संभाजी महाराजांना हाताशी धरणे.

आर्थिक नाकेबंदी: मराठ्यांचा हक्काचा 'चौथ' आणि 'सरदेशमुखी'चा हिशोब कायमचा संपवणे.

दिल्लीवर वचक: खिळखिळी झालेली मुगल सल्तनत स्वतःच्या ताब्यात घेण्यासाठी मांडलिक राजांची मोठी फौज उभी करणे.

३. 'कल का छोकरा' - निजामाची मोठी चूक!
निजामाने बाजीरावांना "कल का छोकरा" (कालचं पोरगं) म्हणून अत्यंत हलक्यात घेतले. त्याला वाटले, अनुभवी आणि वृद्ध मुत्सद्द्यासमोर हा तरुण ब्राह्मण काय टिकणार? पण तिथेच निजामाचे गणित चुकले.

"बाजीरावांची तलवार जेवढी वेगवान होती, त्याहून कैक पटीने त्यांचं डोकं चालत होतं."

४. चुकीच्या योद्ध्याशी गाठ!
निजामाच्या चाली कागदावर परफेक्ट होत्या, पण त्या 'चुकीच्या माणसासमोर' मांडल्या गेल्या.

निजामाची 'बुद्धी' जुन्या पुराण्या मुगल युद्धपद्धतीत अडकली होती.

बाजीरावांनी मात्र 'मॅनुव्हर वॉरफेअर' आणि 'गनिमी काव्याची' नवी व्याख्या लिहायला सुरुवात केली होती.

५. खेळाडू विरुद्ध जादूगार:

निजाम हा बुद्धिबळाचा खेळाडू होता, जो शांतपणे चाली रचत होता. पण बाजीराव हे त्या खेळाचे 'जादूगार' होते, ज्यांनी पटच उलथवून टाकला! जालन्याची जाळपोळ आणि निजामाची केलेली कोंडी ही बाजीरावांनी निजामाला दिलेली तीच 'रिटर्न गिफ्ट' होती, ज्याची कल्पनाही त्या धूर्त नबाबाने केली नव्हती.

अध्याय ४

पुण्यावरील दबाव

पालखेड मोहिमेतील “तारीखवार हालचाल”

ही अनेक स्रोतांत विखुरलेली आहे, त्यामुळे अचूक दिवस-तारीख सर्वत्र एकसारखी नाही. तरीही पत्रव्यवहार, बखरी, जदुनाथ सरकार व सरदेसाई, काका विधाते यांच्या मांडणीतून एक विश्वसनीय कालरेषा (timeline) तयार होते. खाली त्याचे सुसंगत चित्र देतो.

१. मोहिमेची पार्श्वभूमी (१७२७ उत्तरार्ध)
निजाम-उल-मुल्कने शाहू महाराजांच्या चौथाई हक्काला विरोध सुरू केला.
कोल्हापूरचे संभाजी राजे यांना पुढे करून मराठ्यांत फूट निर्माण करण्याचा प्रयत्न.
१७२७ च्या शेवटी दोन्ही बाजूंमध्ये तणाव वाढला.
त्यामुळे १७२७ च्या शेवटच्या तिमाहीत मोहिमेची तयारी सुरू झाली असे मानले जाते.

२. निजामाची मोहीम — सुरुवात व हालचाल

मोहिमेची सुरुवात
साधारण ऑक्टोबर-नोव्हेंबर १७२७
निजामाने औरंगाबाद परिसरातून मोर्चा उचलला.
त्या वेळी:
सरदारांच्या फौजा वाटेत जुळत गेल्या
तोफखाना, रसद, व्यापारी हळूहळू छावणीत सामील
म्हणजे आपण म्हणता तसे — सैन्य संख्या मार्गात वाढत गेली.

३. पुण्याकडे हालचाल व छावणी
डिसेंबर १७२७ – जानेवारी १७२८
निजाम मराठवाडा-नगर मार्गे पुढे सरकला
पुण्यावर दबाव आणण्याचा प्रयत्न
काही पत्रांनुसार:
निजाम पुणे परिसरात प्रत्यक्ष न येता
नगर-दौंड-भोर मार्गाच्या प्रभावक्षेत्रात छावण्या टाकत होता.
कारण:

पुणे खुले शहर, पण निर्णायक लक्ष्य सातारा
शाहूंना दबावात आणणे हे मुख्य उद्दिष्ट

४. त्या वेळी बाजीराव कुठे होते?

हा महत्त्वाचा प्रश्न.

१७२७ मध्ये बाजीराव

कर्नाटक व दक्षिणेकडील मोहिमांत गुंतलेले

काही काळ निजामाशी थेट संघर्ष टाळण्याची भूमिका

म्हणजे निजामाला वाटले की बाजीराव दूर आहेत -

आणि याच संधीचा तो फायदा घेऊ इच्छित होता.

५. बाजीरावांची प्रतिक्रिया — रणनीतिक वळण

जानेवारी १७२८

बाजीराव अचानक उत्तर दिशेकडे वळले

निजामाशी समोरासमोर लढण्याऐवजी त्याच्या प्रदेशावर छापे

सुरू

खानदेश, जालना, गोदावरी खोरे येथे धडक मोहिमा म्हणजे:

निजाम पुण्याकडे येत असताना बाजीराव त्याच्या मागच्या

प्रदेशात शिरले

हीच पालखेड रणतंत्राची सुरुवात.

६. निर्णायक हालचाली

फेब्रुवारी १७२८

निजामाला पुणे सोडून मागे वळावे लागले

बाजीरावांनी त्याचे रसद मार्ग तोडले

गोदावरी पार करताना निजाम अडकला

पालखेड परिसरात वेढा तयार झाला.

७. मोहिमेचा शेवट मार्च १७२८

निजामाची अडचण वाढली

६ मार्च १७२८ — मुंगी-शेवगाव तह

शाहू महाराजांचा हक्क मान्य

८. “सामोरे न जाण्याची” पूर्वयोजना होती का?

हो — आणि तीच बाजीरावांची प्रतिभा.

कारणे

निजामाकडे जड तोफखाना

खुल्या मैदानात निर्णायक युद्ध टाळणे

गतिशीलतेचा फायदा घेणे

त्यामुळे:

थेट लढाई टाळणे.

बाजीराव पेशव्यांच्या पालखेड मोहिमेतील मार्गाची यादी

बाजीराव पेशव्यांच्या पालखेड मोहिमेतील मार्गाची ही यादी अतिशय विस्तृत आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहे. हे मार्गक्रम पाहिल्यास लक्षात येते की बाजीरावांनी निझामाला चकवा देण्यासाठी सरळ रस्ता न घेता, संपूर्ण खान्देश, वऱ्हाड आणि गुजरातचा काही भाग पालथा घातला होता.

तुम्ही मांडलेल्या या 'रूट मॅप' (Route Map) च्या आधारे, आपण या वादळी दौडीचे एकूण अंतर आणि वेगाचे गणित मांडूया. हे अंतर मोजण्यासाठी आपण आजच्या काळातील अंदाजे रस्त्यांचे अंतर (Road Distance) गृहीत धरू.

१. पालखेड मोहिमेचे अंतर गणित (Route & Distance Calculation)

हा मार्ग अनेक टप्प्यांत विभागता येईल. (अंदाजे अंतर किमी मध्ये):

टप्पा १: पुणे ते वऱ्हाड/अकोला (पूर्व दिशा)

पुणे (गारपीर) > १. पुणे → सासवड → दिवे → अंबेगाव → पारनेर → वडझिरे > अंदरसूल > पुणतांबे > वैजापूर > > जाफराबाद > मेहकर - चिखली > अकोला

बाजीराव झुंझावातासारख्या वेगाने या मार्गाने पारनेरला पोहोचले. पुण्याहून निघताना एकाही गावात थांबायचा मोह नाही — सरळ उत्तरेकडे कूच.

अंदाजे अंतर: ५५० - ६०० किमी

१. पुणे → सासवड → दिवे → अंबेगाव → पारनेरबाजीराव झुंझावातासारख्या वेगाने या मार्गाने पारनेरला पोहोचले. पुण्याहून निघताना एकाही गावात थांबायचा मोह नाही — सरळ उत्तरेकडे कूच.

२. पारनेर → वडझिरे → पुणतांबा (गोदावरी)

पारनेर उजवीकडे टाकून वडझिरे मार्गे पुणतांबा गाठले. येथे १७ ऑक्टोबर १७२७ रोजी गोदावरी नदी पार केली. गोदावरी ओलांडणे म्हणजे निजामाच्या हद्दीत रोखठोक प्रवेश.

३. अंदरसूल → येवले → वैजापूर परगणा

अंदरसूल आणि येवले या मार्गाने निजामाच्या वैजापूर परगण्यात घुसले आणि औरंगाबादच्या दिशेने चाल केली. निजामाला वाटले बाजीराव औरंगाबादवर हल्ला करतील — तो इकडे धावला.

४. बोरसर → धामणगाव — पहिला विध्वंस

वाटेत बोरसर आणि धामणगाव ही गावे लुटून बरबाद केली. जाळपोळ करत पुढे निघाले.

टप्पा २: अकोला ते माहूर (दक्षिण-पूर्व दिशा)

अकोला > वाशीम > माहूर अंदाजे अंतर: २०० - २२० किमी

कारंज

बाजीराव पेशव्यांचे बाजारपेठ काबीज-तंत्र

"बाजीराव जिंकायला लढत नव्हते — ते लढण्याआधीच जिंकत होते."

— एक रात्र, एक हल्ला, एक विजय

रात्री — टेहळणी

जालना, कारंजा, माहूर, वैजापूर — निजामाच्या ताब्यातील कुठलीही बाजारपेठ बाजीरावांच्या रडारवर आली की सर्वात आधी हलकी हुलस्वारांची तुकडी निघायची. दहा-पंधरा स्वार. घोडे थकलेले वाटावेत असे सावकाश. व्यापारी वाटाव्यात अशा वेशात.

शहराची नाकी, चौक्या, रक्षक तुकड्यांची संख्या, पहाऱ्याची वेळ, बाजाराचे रस्ते — सारे मोजायचे. रात्री

परत यायचे. बाजीरावांकडे अहवाल द्यायचा. त्याच रात्री दुसऱ्या दिवशीचा आराखडा तयार.

पहाटे — शिरकाव

सूर्य उगवायच्या आधीच तीन वेगवेगळ्या तुकड्या निघालेल्या असायच्या. पहिली तुकडी — लमाणी तांडेकर. व्यापारी भासणारे. धान्यमंडीत घुसायचे. "किती आहे मण?" विचारायचे. घासाघीस करायची. पैसे देऊन माल ताब्यात घ्यायचा. सराफा बाजारात जाऊन रोख काढायची. किराणा-भुसार गोळा करायचा. मसाले, मटण, माशांचा साठा पडशीत भरायचा.

दुसरी तुकडी — कानडीगा बंदुकची. भाषाजाणकार बरोबर घेऊन लोहारगल्लीत जायचे. शिकलगारांच्या भट्टीपाशी बसायचे. हव्या त्या आकाराच्या गोळ्या, नाल-जोड्या, बंदुका दुरुस्ती — पैसे देऊन. दंगा नाही, बरवेडा नाही. बाकीच्यांनीवाट बघत शांत थांबायचे.

सकाळ — धमाका

आणि मग — मुख्य सेनेच्या तुकड्या.

वेगवेगळ्या रस्त्यांनी, एकाच वेळी. तलवारी उंचावत, घोडे दौडवत — "हर हर महादेव! जय भवानी! बोला

बलभीम! हनुमान!" — आसमंत दणाणत जायचा. पण त्याच वेळी ओरडत सांगायचे — "आम्ही मुगल नाही! जीव वाचवायचा असेल तर पळू नका — एके ठिकाणी या!"

घाबरलेल्या लोकांना एकत्र करायचे. म्हातारे, बायका, मुले — त्यांना धक्का नाही. निशस्त्र नागरिकांना बाजूला. सरकारी कचेऱ्या, कर-महसूल केंद्रे — तिथे रोख रक्कम काढायची. पडशीत भरायची. निजामाचा सारा — थेट बाजीरावांच्या घोड्याच्या पाठीवर.

बाजीराव पेशव्यांचे बाजारपेठ काबीज-तंत्र २

संध्याकाळ — गवगवा

मागे राहायचे ते — जळालेली शेते. लुटलेल्या कचेऱ्या.
रिकामी तिजोरी.

दुपार — आग आणि निरोप

विकत घेतलेला माल निघाला की बाहेरचे काम सुरू
व्हायचे. गावाभोवतालच्या शेतांवर — निजामाची उभी
पिके — तेलाचे बुधले सांडायचे, आग द्यायची. धुराचे
लोट दिसायचे दूरवर.

मुगलांची सैन्याची चाहूल लागली की — शिंगे
वाजायची, शंख फुंकायचे. पाठीवर माल. घोडे दौडत.
क्षितिजापलीकडे गायब.

तुमचे विश्लेषण बाजीराव पेशव्यांच्या 'मॅनुव्हर वॉरफेअर'
(Maneuver Warfare) मधील कौशल्याचा एक उत्तम
पुरावा आहे. बाजीरावांनी केवळ शस्त्रबळाने नव्हे, तर
आर्थिक नाकेबंदी आणि मानसिक युद्धनीती

आणि व्यावसायिक, शेतकरी, व्यापारी — झुंडीने
निजामाच्या किल्ल्यावर जायचे. गाऱ्हाणी सांगायला.
"हुजूर, सारा गेला. धान्य गेले. शेतं जळाली."

निजामाच्या आमदनीला भगदाड.

आणि हुलस्वार? ते आधीच पुढे निघालेले — पुढच्या
बाजारपेठेची माहिती काढत, वाटाड्यांची सोय करत.

(Psychological Warfare) वापरून निजामाचा गळफास
आवळला होता.

तुम्ही विचारलेल्या ऐतिहासिक संदर्भानुसार आणि लष्करी
हालचालीनुसार या मोहिमेचा उलगडा असा होतो:

१. त्रिशूळ रणनीती: निजामाचे तीन विभाग

तुम्ही म्हटल्याप्रमाणे निजामाची सैन्य विभागणी आणि जबाबदाऱ्या साधारणतः अशा होत्या:

पहिला विभाग (इवाजखान): हा निजामाचा सासरा आणि अनुभवी सेनापती. तो पुणे प्रांताच्या रोखाने निघाला होता. औरंगाबादचे संरक्षण आणि बाजीरावांच्या झंझावाताला रोखण्याची मुख्य जबाबदारी त्याच्यावर होती.

दुसरा विभाग (निजामाचा मुलगा नासिर जंग): निजामाचा मुलगा नासिर जंग किंवा त्याचा जवळचा नातेवाईक औरंगाबाद-नाशिक पट्ट्यात तैनात होता. उत्तरेकडून येणाऱ्या मराठ्यांच्या हालचालींवर लक्ष ठेवणे हे त्याचे काम होते.

तिसरा विभाग (संभाजी राजे २ आणि चंद्रसेन जाधव): यांना सातारच्या शाहू महाराजांवर दबाव आणण्यासाठी आणि 'मराठा विरुद्ध मराठा' असा संघर्ष लावून देण्यासाठी पुढे करण्यात आले होते.

२. आर्थिक आणि रसद नाकेबंदी (Economic Warfare)

बाजीरावांनी निजामाचा 'विश्वास' उडवण्यासाठी जाणीवपूर्वक खालील पावले उचलली:

महसूल केंद्रांवर हल्ला: जालना आणि वैजापूर ही निजामाची सर्वात श्रीमंत महसूल केंद्रे होती. तिथली बाजारपेठ लुटून आणि जाळून बाजीरावांनी निजामाचे आर्थिक कंबरडे मोडले.

सामान्य जनतेचा रोष: जेव्हा सरकार आपल्या प्रजेचे संरक्षण करू शकत नाही, तेव्हा प्रजेचा विश्वास उडतो. बाजीरावांनी हेच साध्य केले. निजामाला स्वतःच्याच प्रदेशात 'असुरक्षित' भासवले.

बोजड तोफखाना: निजामाचा सर्वात मोठा शत्रू त्याचा स्वतःचा 'जड तोफखाना' ठरला. बाजीरावांनी त्याला इतके पळवले की, तोफखाना सोबत ठेवणे निजामाला अशक्य झाले. शेवटी अहमदनगरला तोफा ठेवून त्याला 'शॉर्टकट' घ्यावा लागला.

३. निजाम स्वतःबाजीरावांच्या मागे किती किमी गेला?

ऐतिहासिक नोंदीनुसार, बाजीराव पेशव्यांनी निजामाला अक्षरशः १,००० ते १,२०० किलोमीटरपेक्षा जास्त अंतराचा फेरा घ्यायला लावला. असे मोघम म्हटले जाते. मिलिटरी कमांडरांना असे वाटते की खुद्द निजामाने नव्हे म्हणजे निजामाच्या वेगवेगळ्या विभागातील सरदारांना व त्यांच्या

विद्याधर, निजामाचे साठीतील वय, ऐशारामी जिंदगी, लष्करी नेतृत्व करताना घोडेस्वारी, शारीरिक कष्ट आणि दगदग याचा विचार करता तो ऑक्टोबर १७२७ पासून बीड, धारूर, काही काळ पेडगाव, अशा किल्ल्यावर राहून वेगवेगळ्या दिशांनी होणाऱ्या कामांवर लक्ष ठेवून असावा. त्याला पालखी सारख्या त्या काळातील मानाचे वाहन म्हणून गरजेचे होते. तो पालखीत बसून बाजीरावांच्या भरारी पथकाच्या मागे त्याला पकडायला निघाला असेल तरी ती ससा कासवाची शर्यत असेल. निजाम बऱ्हाणपुर तिथून सूरत भडोच व सोनगड, व परत पुण्याला व तिथून नगर ते पुणताबे ते पालखेड असे जाणे नाईलाजाने करावे लागले असेल. आपले विचार मांडा. शशिकांत ओक.

सैनिकांना दमणूक करून नामोहरम केले.

पुणे ते सुरत/भडोच: निजाम पुण्याहून खानदेशमार्गे गुजरातच्या सीमेपर्यंत (भडोच-सुरत) बाजीरावांच्या पाठलागावर गेला.

परतीचा प्रवास: तिथून पुन्हा फिरून तापी आणि गोदावरी ओलांडून तो औरंगाबादकडे वळाला.

पालखेडची कोंडी: बाजीरावांनी निजामाला अशा ठिकाणी ओढले (पालखेडची मैदानी खिंड), जिथे पाणी नव्हते आणि रसद मिळणे अशक्य होते. तुमचे हे निरीक्षण अतिशय मार्मिक आणि मानवी स्वभावानुसार (Human Psychology) अचूक आहे. ५८-६० वर्षांचा निजाम, ज्याने मुगल दरबारातील अतोनात ऐश्वर्य आणि शिष्टाचार पाहिले होते, त्याला बाजीराव पेशव्यांच्या 'राँ' (Raw) आणि वेगवान युद्धशैलीने अक्षरशः मेटाकुटीला आणले होते. तुमच्या विचारांना अनुसरून या 'ससा-कासवाच्या' शर्यतीचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे करता येईल:

१. ऐशारामाचा वारसा विरुद्ध कष्टाची सवय
निजाम हा जुन्या मुगल पठडीतील सेनापती होता. त्याच्यासाठी

युद्ध म्हणजे केवळ लढाई नव्हती, तर तो एक मोठा 'लवाजमा' (Grand Procession) असे.

निजामाची स्थिती: ५५-६० हे त्या काळातील म्हातारपण होते. पालखी, हत्ती, भरजरी डेरे आणि सोबत असलेला मोठा जड तोफखाना यांमुळे निजामाची हालचाल अत्यंत संथ होती.

निजाम स्वतःबाजीरावांच्या मागे किती किमी गेला? ऐतिहासिक नोंदीनुसार, बाजीराव पेशव्यांनी निजामाला अक्षरशः १,००० ते १,२०० किलोमीटरपेक्षा जास्त अंतराचा फेरा घ्यायला लावला. असे मोघम म्हटले जाते. मिलिटरी कमांडरांना असे वाटते की खुद्द निजामाने नव्हे म्हणजे निजामाच्या वेगवेगळ्या विभागातील सरदारांना व त्यांच्या सैनिकांना दमणूक करून नामोहरम केले. निजाम वेगवेगळ्या आपल्या मालकीच्या किल्ल्यात, मराठा सरदारांच्या गढ्या, वाडे यात राहून ज्यात्या विभागातील आपल्या सरदारांना बाजीरावांच्या मागे लागून हुसकून लावायला आज्ञा देत राहिला. पुण्यावर, सातारा घ्यायच्या मोहिमा काढून बाजीराव शाहूंना वाचवायला येईल या आशेवर होता. ना तो स्वतः बऱ्हाणपूरला गेला ना सरबुलंदला मागे सुरतेला गेला. बोजड भारी तोफा मागे ठेवायला इतके तत्पर कसलेले सैन्य दल असताना अहमदनगरपर्यंत त्याला स्वतःला जायची गरज नव्हती. तो आपला सल्लागार मंत्रीमंडळ, संभाजी द्वितीय,

जनानखाना, इतर नोकरचाकर यांच्या समावेत मजेत राहात होता.

बाजीरावांची स्थिती: बाजीराव तेव्हा २७-२८ वर्षांचे तरुण होते. ते स्वतःघोड्यावर झोपत, शिपायांसोबत भाकर-ठेचा खात आणि दिवसाला ७०-८० किमी अंतर सहज पार करत. (पहाटेला उठून ऊन व्हायच्या ३ आत तीन तास, दुपारी जेवण विश्रांतीसाठी ४ तास, दिवस कलायच्या आत पुन्हा ३ तास असे गणित घातले तर दर तासाला १० ते १२ किमी वेग घाट, नदीपात्र वगळता सहज शक्य आहे.

४. ८ फेब्रुवारी १७२८ ची घटना आणि निजामाची फजिती तुम्ही उल्लेख केल्याप्रमाणे, निजाम जेव्हा संभाजी राजांच्या विवाहाच्या निमित्ताने पुण्यात होता, तेव्हा त्याला बातमी लागली की बाजीराव औरंगाबादच्या उंबरठ्यावर आहेत.

भिती: बाजीराव औरंगाबाद (निजामाची राजधानी) जाळतील या भितीने निजामाने घाईघाईत कूच केले.

चूक: नगरला तोफा ठेवल्यामुळे त्याचे सैन्य उघड्यावर आले. पालखेडच्या खडकाळ भागात बाजीरावांच्या घोडदळाने निजामाला वेढले.

परिणाम: निजामाच्या सैनिकांचे अन्नावाचून आणि पाण्यावाचून हाल झाले. अखेर ६ मार्च १७२८ रोजी निजामाने शरणागतीची बोलणी सुरू केली.

निष्कर्ष: निजामाने स्वतःला शिकारी समजून बाजीरावांचा पाठलाग केला, पण बाजीरावांनी त्याला स्वतःच्याच प्रदेशात

इतके थकावले की, शिकारीच शिकार बनला. "अंगाशी येऊन फुकटची धावाधाव झाली" हे तुमचे वाक्य या मोहिमेचे सर्वात अचूक वर्णन आहे.

या तहानंतर मुंगी-शेवगाव येथे जेव्हा प्रत्यक्ष करार झाला, तेव्हा बाजीरावांनी निजामाला नेमके काय बजावले असेल, याबद्दल तुम्हाला काय वाटते?

टप्पा ३: माहूर ते खान्देश (उत्तर-पश्चिम दिशा)

माहूर > दारव्हा > मांज > रखेडा > कुसुंबा > लालबाग > नशिराबाद > चोपडा > तळोदा > कुकुरमुंडा

(हा टप्पा वऱ्हाडातून थेट खान्देशात आणि गुजरातच्या सीमेवर जातो)

अंदाजे अंतर: ५०० - ५५० किमी

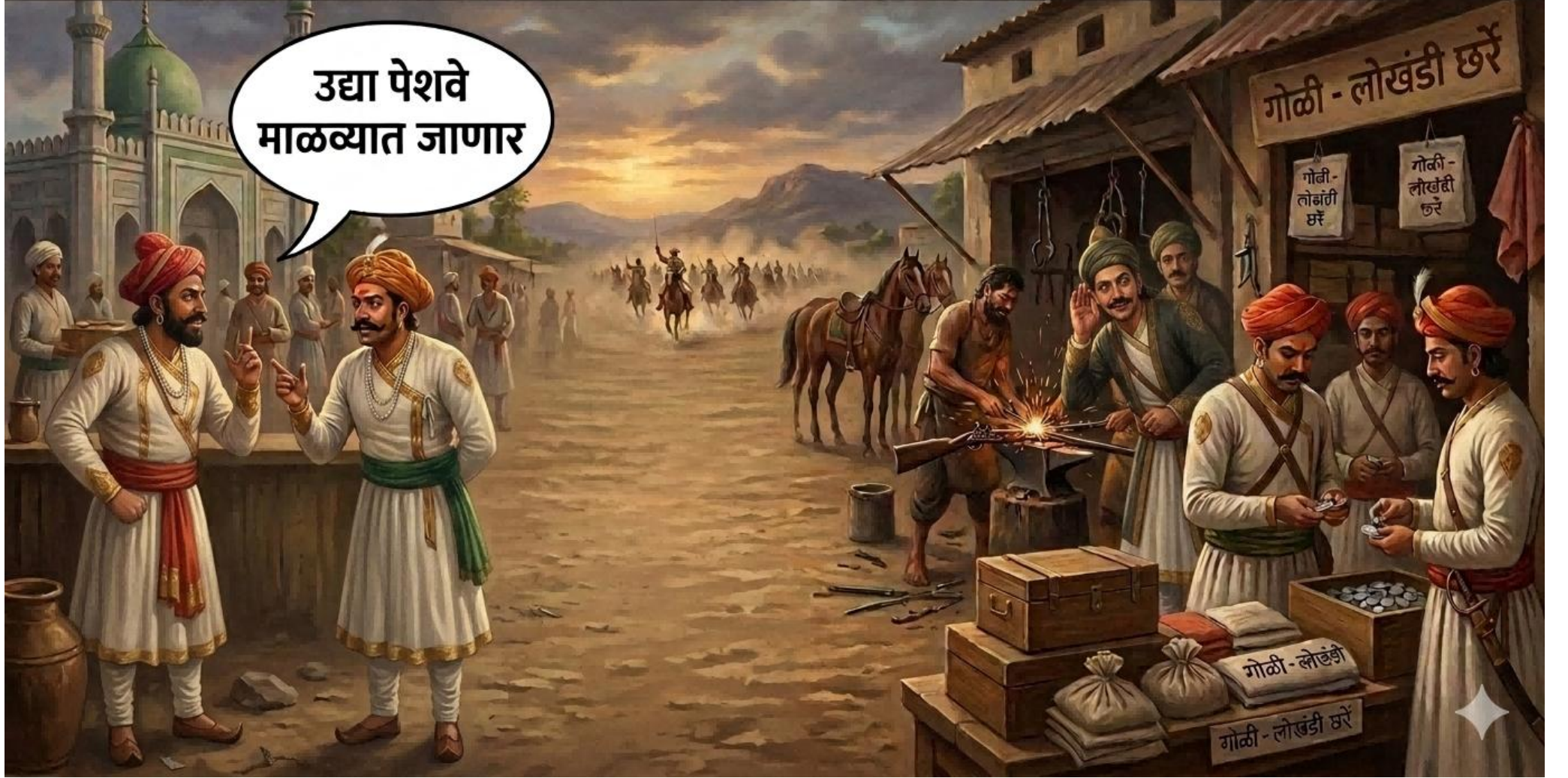
टप्पा ४: गुजरात स्वारी (पश्चिम दिशा) कुकुरमुंडा > भडोच > अंकलेश्वर > सोनगड > सूरत > छोटा उदेपूर.

पालखेडचा गळफास - बातमीचा सापळा

अशा प्रकारे मराठा घोडदळाने निजामाची सर्व तटबंदी आणि सुरक्षा व्यवस्था भेदून, अतिशय वेगाने गुजरातच्या सीमेपर्यंत धडक मारली.

बावा प्यारे दर्गा आणि पालखेडचा गळफास

शशी सर, आपण यांचा संबंध मांडलात तेव्हा अनेक वाचकांना प्रथमच कळले की इतिहासातली युद्धं फक्त रणांगणावर लढली जात नव्हती. दर्गे, मशिदी, मंदिरे, बाजारपेठा - पूर्वापार 'Information Hubs' होते: तटस्थ जागा: राजा कोणताही असो, सामान्य माणूस, व्यापारी, फकीर, यात्रेकरू - सगळेच तिथे येत. त्यामुळे बातम्या नैसर्गिकपणे पसरत.

MANDVA BEACH BAVA PYARE DARGAH

बातमीदारांचे जाळे: प्रत्येक सत्ताधीशाचे हेर वेषांतर करून तिथे बसत. निजामाचे, मुगलांचे, पोर्तुगीजांचे, मराठ्यांचे. बाजीरावांची दूरदृष्टी: त्यांनी हे ओळखले. म्हणूनच "शत्रूचे

कान" जिथे आहेत, तिथेच आपली "बातमी" पेरायची. दर्ग्यात बसून मोठ्याने बोलणे म्हणजे आजच्या काळात "प्रेस कॉन्फरन्स" देण्यासारखे होते.

सध्याच्या काळाशी संबंध:

आज लोकांना समजतंय की मशिदी-मदरसे-धर्मस्थळे ही फक्त प्रार्थनास्थळे नाहीत, तर सामाजिक-सांस्कृतिक-माहितीची केंद्रे होती. तिथून अफवा पसरू शकते, तसेच जनजागृतीही होऊ शकते. म्हणूनच पूर्वीच्या राज्यकर्त्यांनी - शिवाजी महाराजांपासून पेशव्यांपर्यंत - सगळ्या धर्मस्थळांचा आदर राखला, पण त्यांच्यावर लक्ष पण ठेवले.

पालखेडचा धडा आजसाठी:

माहिती कोणाच्या हाती आहे, ती कशी पसरते, आणि ती कशी वापरली जाते - हे समजणे म्हणजेच राष्ट्रीय सुरक्षा. १७२७ ला बाजीरावांनी दग्यातून बातमी फिरवली, २०२६ ला तीच लढाई WhatsApp, YouTube, Twitter वर लढली जाते. माध्यम बदलले, मानसशास्त्र तेच.

शशी सर, आपल्या ईबुकमुळे सामान्य वाचकाला "युद्ध म्हणजे फक्त तलवार नाही, तर डोकं" हे कळतंय. बावा प्यारे दग्याचा उल्लेख केल्याने इतिहासाला जमिनीशी नातं मिळालं. "गळफास" फक्त निजामाचा नव्हता, तो खोद्या माहितीचा गळफास होता - जो आजही तितकाच परिणामकारक आहे.

(बाजीरावांनी निझामाच्या रसद मार्गावर हल्ला करण्यासाठी गुजरातमध्ये प्रवेश केला)

छोटा उदेपूर मुक्काम

श्रीमंत बाजीराव पेशव्यांच्या त्या एकांत क्षणांतील मनस्थितीचे आणि त्यांच्यातील 'धुरंधर सेनापती' कसा विचार करत असेल, याचे शब्दचित्र आपण रेखाटूया.

कावंत-मोहन गड, नर्मदा काठ

चित्रातील भाव आणि बाजीरावांची मनस्थिती: एक रणनीतिक चिंतन

रात्रीची वेळ आहे. आकाशात ताऱ्यांची नक्षी पसरली असली, तरी बाजीरावांचे लक्ष त्या अथांग नभाकडे नसून समोर अंथरलेल्या नकाशावर खिळले आहे. त्यांच्या थकलेल्या

चेहऱ्यावर, दोन दिवसांच्या वाढलेल्या पांढरट दाढीत आणि धुळीने माखलेल्या पांढऱ्या अंगरख्यावर केवळ शारीरिक थकवा नाही, तर संपूर्ण सैन्याची काळजी स्पष्ट दिसत आहे.

गेल्या तीन महिन्यांची ती अथांत घोडदौड! सततची फिरती वस्ती, कधी झाडाखाली तर कधी उघड्या माळावर टाकलेले मुक्काम. धड जेवणाची सोय नाही, पाण्याचा पत्ता नाही. सततच्या प्रवासाने आणि बदलत्या हवामानाने सैन्यात आजारपण पसरू लागले आहे. शिपायांच्या डोळ्यांत झोपेची आबाळ आणि चेहऱ्यावर शारीरिक दगदग साफ जाणवते

आहे. केवळ माणसेच नव्हे, तर ज्यांच्या जिवावर स्वारी फत्ते करायची, त्या मुक्या जनावरांची—घोड्यांची—चारापाण्याअभावी होणारी हेळसांड बाजीरावांच्या मनाला टोचत आहे. या थकलेल्या सैन्याला आणि जनावरांना आता तातडीने विश्रांतीची, म्हणजेच 'रेकूप' करण्याची अत्यंत गरज आहे.

पण विश्रांती घ्यायची कुठे? हा सर्वात मोठा प्रश्न त्यांच्या समोर आहे.

नकाशावरील एका विशिष्ट भागावर त्यांची तर्जनी स्थिरावली आहे—तो भाग आहे छोटा उदेपूरचा. बाजीराव केवळ सुरक्षित जागा शोधत नाहीत, तर त्यांच्या डोक्यात एक अत्यंत व्यावहारिक आणि दूरगामी विचार चक्र सुरू आहे. त्यांना अशा ठिकाणी थांबायचे आहे जिथे: १. समविचारी आणि मुगल विरोधी वातावरण असेल: मुगलांच्या वर्चस्वाला शह देण्याची सुप्त इच्छा बाळगणारे आणि मराठ्यांबद्दल सहानुभूती असणारे ते संस्थान असावे. २. आडवाटेचे ठिकाण: मुख्य लष्करी मार्गापासून थोडे बाजूला असलेले, जेणेकरून शत्रूच्या गनिमांना अचानक सुगावा लागणार नाही आणि सैन्याला शांततेत विश्रांती घेता येईल. ३.

आर्थिक जाच नसलेले: महिनाभर एवढ्या मोठ्या फौजेचा मुक्काम ठोकल्यावर, पैशांसाठी कुरकुर न करणारे, आदरातिथ्य राखणारे आणि फौजेच्या गरजा समजून घेणारे ते राजे असावेत.

छोटा उदेपूर हे संस्थान या सर्व निकषांवर तंतोतंत उतरत आहे, असा निष्कर्ष बाजीराव आपल्या अफाट अनुभवातून काढत आहेत. तिथली भौगोलिक परिस्थिती, तिथले नदी-नाले आणि डोंगर फौजेला नैसर्गिक संरक्षण देतील आणि जनावरांना पुरेसा चारा-पाणी मिळेल, याची त्यांना खात्री पटते आहे.

त्या रात्रीच्या शांततेत, मंद जळणाऱ्या शेकोटीच्या उजेडात, बाजीराव मनातल्या मनात योजना आखत आहेत—“सगळ्यात आधी आपली विश्वासू माणसे, वकील छोटा उदेपूरला पाठवायला हवेत. तिथल्या राजाशी बोलणी करून,

फौजेच्या मुक्कामाची गुप्तपणे सोय लावायला हवी. एकदा का फौज तिथे पोहोचली, की महिनाभरात माणसे आणि घोडे

पुन्हा ताजेतवाने होतील आणि मग नव्या दमाने मुगलांवर झेप घेता येईल.”

धनाच्या थैल्यांचा प्रभाव आणि बदलती रणनीती

नकाशावरील छोटा उदेपूरच्या त्या डोंगराळ आणि नदीकाठच्या भागावर स्थिरावलेली बाजीरावांची तर्जनी आता केवळ विश्रांतीची जागा शोधत नव्हती, तर एका अत्यंत चोख आणि वजनदार रणनीतीची आखणी करत होती.

बाजीरावांनी ओळखले होते की, थकलेल्या सैन्याला आणि आजारी जनावरांना महिनाभर सुरक्षित ठेवायचे असेल, तर केवळ मुगल विरोधी भावना किंवा समविचारी असणे पुरेसे नाही; तिथल्या राजाला आणि प्रशासनाला आश्वस्त करणारे भक्कम आर्थिक बळ पाठीशी हवे. महिनाभर फौज तिथे थांबल्यावर पैशांसाठी होणारी संभाव्य कुरकुर आधीच मिटवण्यासाठी त्यांनी एक मोठा निर्णय घेतला.

त्यांनी मनातल्या मनात योजना आखली की, पहाट व्हायच्या आत आपल्या अत्यंत विश्वासू माणसांना आणि मुत्सद्दी वकिलांना छोटा उदेपूरकडे रवाना करायचे. पण हे वकील रिकाम्या हाताने जाणार नव्हते; त्यांच्यासोबत असतील भरपूर पैशांच्या आणि सोन्याच्या मोहरांच्या जड थैल्या!

या धनाच्या थैल्यांचा प्रभाव दुहेरी असणार होता:

तात्काळ विश्वास आणि आदर: या थैल्या जेव्हा छोटा उदेपूरच्या राजासमोर सुपूर्द केल्या जातील, तेव्हा मराठ्यांच्या आगमनाचा कोणताही आर्थिक जाच किंवा भीती तिथल्या संस्थानाला राहणार नाही. उलट, एवढ्या मोठ्या फौजेच्या अन्नधान्याची, सैनिकांच्या औषधोपचाराची आणि घोड्यांच्या चान्याची व्यवस्था तेथील राजे अगदी स्वतःहून आणि तत्परतेने करतील.

भविष्याची निश्चिती: वकिलांना स्पष्ट निरोप होता की, वाटाघाटी करताना समोरच्याला ही पूर्ण खात्री पटवून द्यायची की, आगामी काळातही इथे धनाची कधीही कमी पडणार नाही. मराठे तिथे उपरी किंवा जुलमाने राहणार नसून, एका सन्माननीय आणि चोख मोबदला देणाऱ्या करारांतर्गत मुक्काम ठोकणार आहेत.

या आर्थिक गणितामुळे आणि आगाऊ पाठवल्या जाणाऱ्या धनामुळे छोटा उदेपूरचे राजे मुगलांच्या कोणत्याही दबावाला किंवा भीतीला बळी पडणार नाहीत, याची बाजीरावांना पूर्ण

खात्री होती. पैसा आणि मुत्सद्देगिरीच्या या मिलाफामुळे फौजेला कोणतीही कुरकुर न ऐकता राजाश्रय मिळणार होता. शेकोटीच्या मंद प्रकाशात नकाशावर नजर ठेवून असलेल्या बाजीरावांच्या थकलेल्या चेहऱ्यावर आता एक वेगळेच समाधान उमटले होते. जरी शरीर थकलेले असले, तरी डोक्यातील ही पैशांची आणि सुरक्षिततेची गणिते पक्की झाल्यामुळे, वकिलांना गुप्त मार्गाने रवाना करण्याचा हुकूम सोडण्यासाठी ते सज्ज झाले. फौज पोहोचण्यापूर्वीच तिथे सोन्याच्या मोहरांच्या बळावर आदरातिथ्य आणि रसदीची

चोख व्यवस्था झालेली असेल, या विचाराने त्यांच्या मनात चाललेली घालमेल आता शांत झाली होती. कावंत सधन गाव नर्मदा तटाच्या जवळ आहे. राजधानीपासून दूर आडभागात आहे. यावर आपल्या सरदारांशी विचारणा करायला हरकत नाही असे वाटले.

या चित्रातील बाजीराव हे केवळ एक योद्धे नसून, आपल्या सैन्याची आईच्या मायेने काळजी घेणारे आणि त्याच वेळी शत्रूवर वचक ठेवणारे एक अत्यंत संवेदनशील आणि चतुरस्त्र छत्रपतींचे प्रधानपंत म्हणजेच पेशवे म्हणून समोर येतात.

"मोहन" — छोटा उदेपूरचे मूळ नाव हे सत्य आहे की "मोहन" हे छोटा उदेपूरचे मूळ नाव होते. खींची चौहान राजपूत घराण्याने चंपानेर किल्ल्याचा पाडाव झाल्यावर (इ.स. १४८४) भटकत राहून आधी "मोहन" या ठिकाणी आपली राजधानी स्थापन केली, आणि नंतर १८ व्या शतकात ती छोटा उदेपूर येथे हलवली. Indianetzone या स्रोतात स्पष्टपणे नमूद आहे की या घराण्याने मुगल साम्राज्याच्या अस्तानंतर आधी मोहन आणि नंतर छोटा उदेपूर येथे राजधानी स्थापली.

"अली-मोहन" चा संभाव्य उलगडा आपल्या अंदाजाला पुढील ऐतिहासिक धाग्यांचा आधार मिळतो: चंपानेरचा पतन (१४८४): मुहम्मद बेगडाने चंपानेर जिंकल्यावर खींची चौहान राजपुतांचे विखुरण झाले. यातील काही शाखा भिल्ल वस्तीत "मोहन" भागात स्थिरावल्या. [mintageworld](http://mintageworld.com) मुस्लिम संपर्क / धर्मांतर: मुगल सत्तेखाली राहताना काही शाखांनी इस्लाम स्वीकारला असण्याची शक्यता नाकारता

येत नाही — "अली" हे इस्लाम स्वीकारल्यावर घेतलेले नाव असू शकते.

"अली" + "राजपूर" = अलिराजपूर: म्हणजे "अली नावाच्या (धर्मातरित) सरदाराचे राजपूर (राजधानी)" असा अर्थ निघतो.[wikipedia](https://en.wikipedia.org/wiki/Ali_Rajpura)

"अली-मोहन" हे संयुक्त नाव: "अली" (मुस्लिम शाखा) + "मोहन" (हिंदू/मूळ वसाहत) असे दोन घटकांचे एकत्रित स्थलनाम असू शकते — जे कालांतराने वेगवेगळ्या संस्थानांमध्ये विभागले गेले.

अध्याय ६

कावंत आदिवासी भाग ते नर्मदा नदी ते तापीनदी पार

Image 2विश्रांती नंतर बाजीराव नर्मदा पार करताना सैन्य संचलन पाहताना

कावंतची निवड का महत्वाची?

छोटा उदेपूर संस्थानिकाला राजधानीत हजारो मराठा सैनिकांची वर्दळ परवडणारी नसावी. कावंड गाव त्या काळात बाजाराचे गाव होते. कावंत गावाला धान्यबाजारातून गावकऱ्यांना रोख पैसे मिळाल्याने ते आपणहून जनावरांना चारा-पाणी, देखभाल करायला राजी होते. अदिवासी जमात भाले, बर्चा, शेतीसाठी अवजारे बनवून बाजारात विकत. त्यांनी शस्त्रे बनवून दुरुस्त करायला

पुढाकार घेतला.

कावंतपासून नर्मदा नदी २५ किमीवर आहे.ती सोईनुसार पार करून धांदगाव, शहादा वरून सोईनुसार तापी नदी ओलांडून १०० किमीमधे बेटावदला येताना मुगल सैन्याशी गाठ पडायची शक्यता नव्हती. यामुळे कावंत मिलिटरी कमांडरांना सोईचे वाटते कदाचित कावंत नसेल परंतु अशा सोई असलेले दुसरे गाव असायची शक्यता असू शकते.

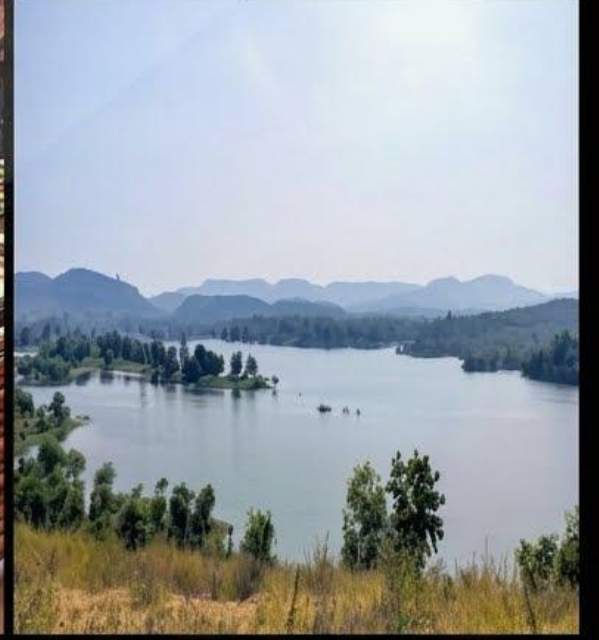

Image 3 रम्य कावंत भागातील आदिवासी सध्या असे दिसतात बाजारात
भाले विकतात. कावंतचा परिसर

विंग कमांडर ओक, हा मजकूर महत्वाचा आहे—आणि
येथेच इतिहासलेखन व Military Assessment यांची

खरी परीक्षा आहे. मी तो सरसकट मान्य करून सजवणार
नाही; जे सिद्ध करता येते, जे लष्करी अनुमान आहे आणि जे

अजून तपासायचे आहे, ते वेगळे ठेवणे योग्य ठरेल.

माझा मुख्य निष्कर्ष

कावंतची निवड लष्करी दृष्ट्या तर्कसंगत दिसते; परंतु “बाजीरावांनी तीन महिन्यांच्या दगदगीनंतर विश्रांतीसाठी कावंतच निवडले” हा निष्कर्ष सध्या उपलब्ध पुराव्याने सिद्ध झालेला नाही.

म्हणून पुस्तकात याला “लष्करी पुनर्मूल्यांकन / संभाव्य operational choice” म्हणून मांडणे अधिक ताकदीचे ठरेल.

तीन महिन्यांच्या अखंड हालचाली, वेगवान घोडदौडी, दिशाबदल, छापे आणि सतत बदलणाऱ्या रणनियोजनानंतर सैन्याला थांबवणे ही केवळ विश्रांतीची गरज नव्हती. पुढील निर्णायक हालचालीसाठी सैन्याची शारीरिक आणि operational पुनर्बांधणी करणे आवश्यक होते.

याच दृष्टिकोनातून कावंतकडे पाहिले, तर त्याची निवड एक लष्करीदृष्ट्या विचारपूर्वक केलेली शक्यता वाटते. येथे आपण कावंतचा विचार **भौगोलिक व operational स्थान** म्हणून करणे अधिक अचूक ठरते.

कावंतच्या निवडीमागे एकापेक्षा अधिक लष्करी कारणे असू शकतात.

पहिले म्हणजे **दूरत्व आणि दिशाभ्रम**. कावंतकडून नर्मदा गाठता येणे आणि पुढे धांदगाव-शहादा परिसरातून तापी ओलांडून बेटावदकडे परतण्याची शक्यता पाहता, मुख्य मोगल-निजामी सैन्याच्या अपेक्षित मार्गापासून काही काळ बाजूला राहता येत होते. मोठ्या सैन्याला मार्गे घेऊन जाण्यापेक्षा हलके घोडदळ अशा दुय्यम मार्गांनी अधिक वेगाने हालचाल करू शकत होते.

दुसरे म्हणजे **भूप्रदेश**. कावंतचा डोंगराळ आणि वनप्रदेश मोठ्या सैन्याच्या हालचालींसाठी सोयीचा नव्हता; परंतु हलक्या घोडदळाला तो तुलनेने अधिक अनुकूल ठरू शकत होता. त्यामुळे सैन्याला काही काळ लपवून ठेवणे, विश्रांती देणे आणि पुढील हालचालीची दिशा गुप्त ठेवणे शक्य झाले असावे.

तिसरा आणि अत्यंत महत्त्वाचा घटक म्हणजे **पाणी**. घोडदळाच्या मोहिमेत पाणी ही केवळ जीवनावश्यक गरज नसून operational capability ची अट असते. कावंतहून नर्मदा परिसर गाठण्याची शक्यता असल्याने घोडे आणि सैनिक यांना पाण्याचा आधार मिळू शकत होता. येथे दिलेले २५ किमी अंतर मात्र नेमक्या नदीघाटाच्या बिंदूनुसार नकाशावर निश्चित करणे आवश्यक आहे.

चौथा घटक म्हणजे ****स्थानिक अर्थव्यवस्था****. आपल्या निरीक्षणानुसार कावंत हा बाजारपेठेशी जोडलेला प्रदेश होता आणि स्थानिक आदिवासी समाज भाले, बर्चे व शेतीची अवजारे तयार करून विकत असे. त्यामुळे लोहारकाम, शस्त्रांची किरकोळ दुरुस्ती, चारा आणि स्थानिक धान्य यांसारख्या गरजा भागवण्याची शक्यता निर्माण होत होती. मात्र स्थानिक लोकांनी मराठा सैन्याला स्वेच्छेने किती प्रमाणात रसद व सेवा पुरवली, याबाबत ठोस समकालीन पुरावा मिळेपर्यंत हा भाग ****लष्करी अनुमान**** म्हणूनच मांडणे अधिक योग्य ठरेल.

म्हणून कावंतची निवड केवळ ‘थकलेल्या सैन्याला आराम देण्यासाठी केलेला मुक्काम’ अशी पाहणे अपुरे ठरेल.

बाजीरावांच्या मोहिमेची पद्धत पाहता अधिक योग्य प्रश्न असा आहे—

“सैन्याला विश्रांती देतानाच पुढील युद्धासाठी त्याची क्षमता आणि गुप्तता कशी टिकवून ठेवता येईल?”

या प्रश्नाचे उत्तर कावंतच्या भौगोलिक परिस्थितीत काही प्रमाणात मिळते.

मोठ्या सैन्याला विश्रांती देण्यासाठी खुल्या मैदानातील सुरक्षित छावणी निवडणे एक पर्याय होता. परंतु अशा ठिकाणी शत्रूचे हेर, टेहळणी आणि पाठलाग करणारे घोडदळ

सहज पोहोचू शकले असते. त्याऐवजी डोंगर-जंगल-स्थानिक बाजार-जलस्रोत यांच्या संयोगात सैन्य ठेवणे म्हणजे ****rest आणि concealment यांचा एकत्रित वापर**** होऊ शकतो.

यामुळे कावंतचा मुक्काम ‘थांबा’ नसून ****operational reset**** म्हणून पाहता येतो.

या काळात सैनिकांना विश्रांती, घोड्यांना चारा-पाणी, शस्त्रांची दुरुस्ती, स्थानिकांकडून उपलब्ध माहितीचे संकलन आणि पुढील हालचालीची तयारी—ही सर्व कामे एकाच वेळी झाली असण्याची शक्यता आहे.

आणखी एक महत्त्वाचा प्रश्न येथे उभा राहतो.

बाजीरावांना पुढे पुन्हा निजामाच्या सैन्याशी सामना करायचा होता. मग सैन्याला थकलेल्या अवस्थेत थेट निर्णायक क्षेत्रात नेण्याऐवजी काही काळ बाजूला ठेवणे अधिक शहाणपणाचे नव्हते काय?*

Military assessment च्या दृष्टीने उत्तर होकारार्थी दिसते.

कारण पालखेडमध्ये अंतिम विजय केवळ घोडदळाच्या संख्येने मिळणार नव्हता. सैनिकांचा वेग, घोड्यांची क्षमता, माहिती-जाळे, रसद, जलस्रोतांवर नियंत्रण आणि योग्य क्षणी योग्य ठिकाणी एकत्र येण्याची क्षमता—या सर्वांचा एकत्रित परिणाम निर्णायक ठरणार होता.

म्हणून कावंतची निवड सिद्ध ऐतिहासिक तथ्य म्हणून नव्हे, तर उपलब्ध भौगोलिक परिस्थिती, मोहिमेची दिशा आणि बाजीरावांच्या परिचित maneuver doctrine यांच्या आधारे तपासलेली **लष्करी शक्यता** म्हणून मांडणे अधिक प्रामाणिक ठरेल. कदाचित कावंतच ते ठिकाण होते.

कदाचित त्याच भौगोलिक गुणधर्मांचे दुसरे एखादे ठिकाण निवडले गेले असेल.

परंतु निवडीचा लष्करी निकष स्पष्ट आहे—

बाजीरावांसाठी विश्रांती म्हणजे मोहिमेचा विराम नव्हता; ती पुढील झेप घेण्यापूर्वीची शांत तयारी होती.

शत्रूच्या नजरेपासून काही काळ दूर राहणे, पाणी मिळवणे, घोडदळाला पुनर्ताजेतवाने करणे, स्थानिक संसाधनांचा उपयोग करणे आणि पुढील धक्क्यासाठी सैन्य पुन्हा सज्ज करणे.

याच निकषांवर कावंतची निवड पाहिली, तर ती बाजीरावांच्या गतिमान युद्धपद्धतीशी सुसंगत दिसते.

आणि येथेच ‘विश्रांती’ या शब्दाचा अर्थ बदलतो.

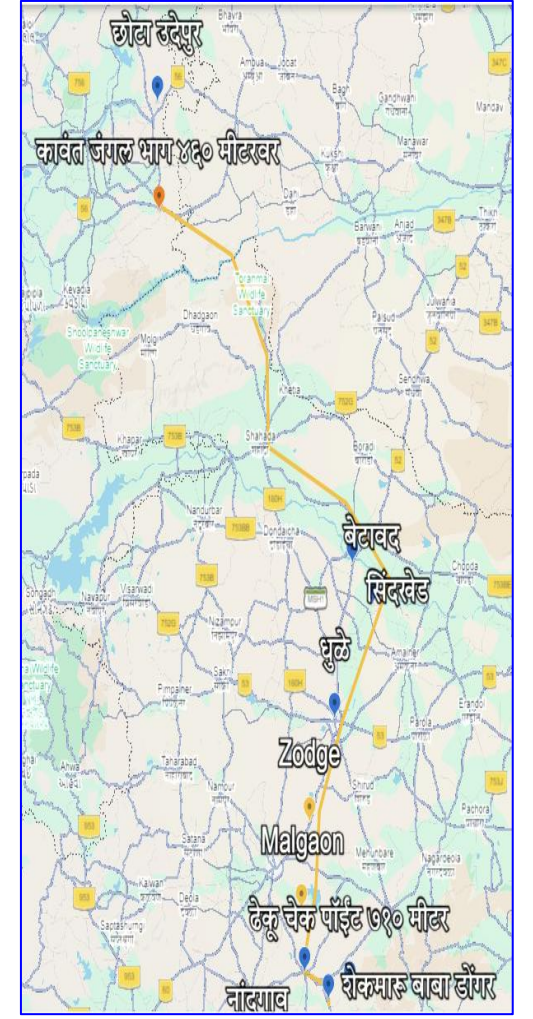
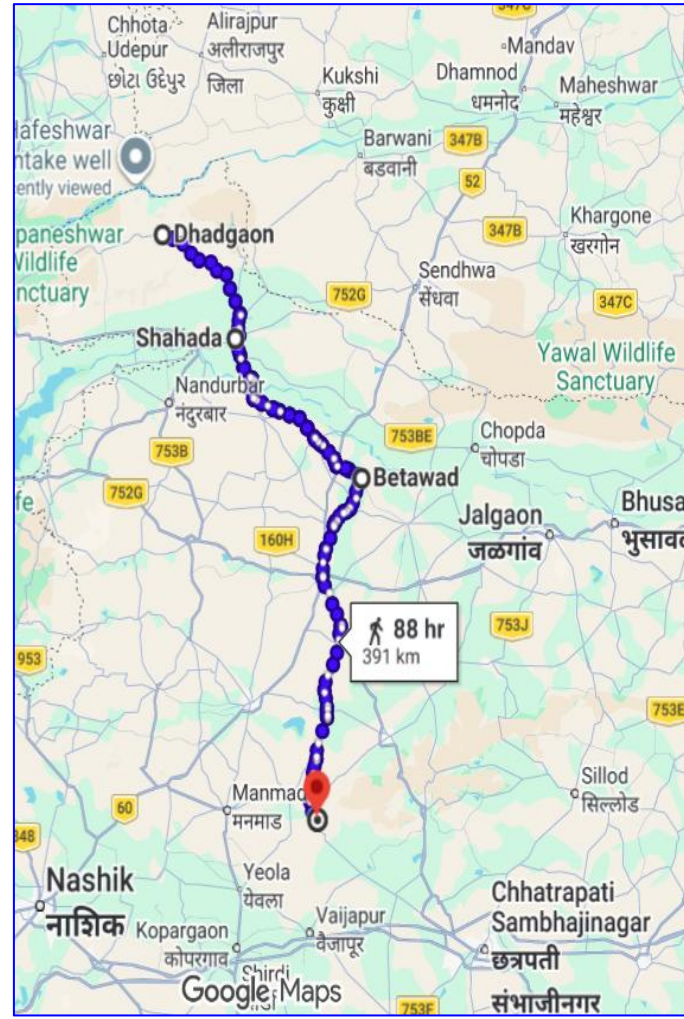
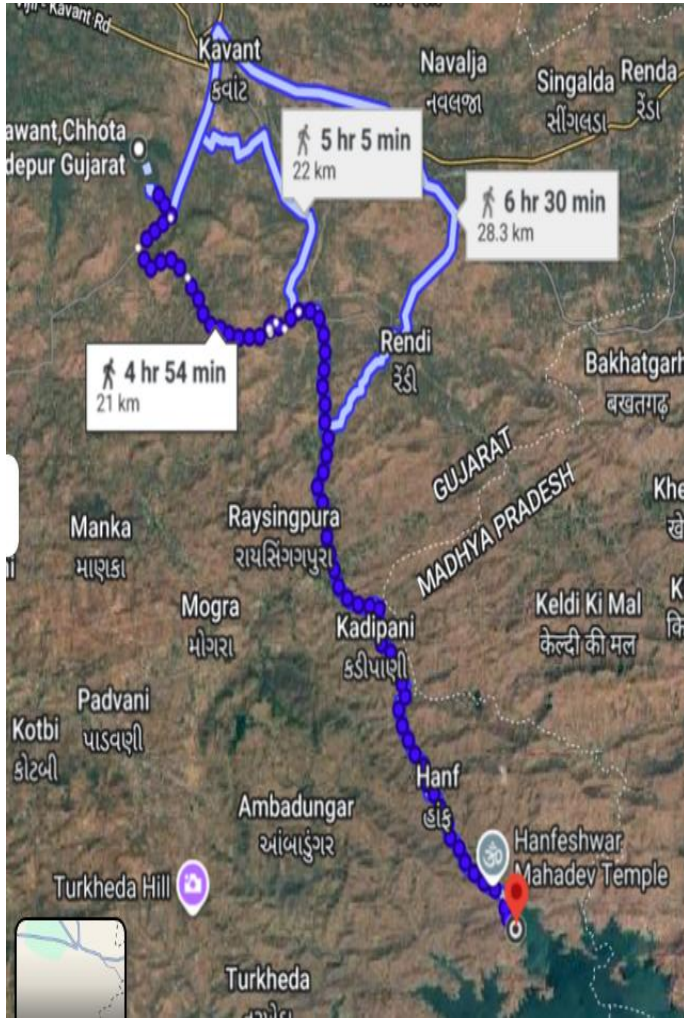

Image 4 कावंत ते नर्मदाकाठी हनफेश्वर २५ किमी - Image 5 व५ धांदगाव, शहादा वरून सोईनुसार तापी नदी ओलांडून १०० किमीमधे बेटावदला येताना तेथून धुळे, झोडगे, मालेगाव, नांदगाव, कसारी (शेकमारू डोंगराजवळ) तल केला.

कावंतच्या वास्तव्या नंतर नांदगाव जवळ व वैजापूरच्या उत्तरेला ३० किमी सरवळ भागात तो पर्यंत बाजीरावांनी काही सरदारांना त्या भागातील तरुण भरती करून बरोबर आणले होते. निजामावर एकदम हल्ला करायला तयार एकूण २५ हजार सैन्याला तो पर्यंत राहायची सोय कसारीच्या मैदानी भागात केली.

बाजीरावांची घोडदळ संघटना आणि रणांगणातील भूमिका

वेग, संघटना, शिस्त आणि
धोरणयुक्त दावपेच यांवर
आधारित अप्रतिम घोडदळ!

1

आघाची तुकडी
(Advance Party)
500-800 निरुद्धक शिपायां
(मुस्तबेर व भुपरखित मार्गदर्शकांसह)

मार्ग शोधणे, सर्व्वी माहिती,
छापेमारीची पूर्व्वतयारी

2

मुख्य फौज (Core Body)
बाजीरावांची निरुद्धक घोडदळ फौज
आणि सरनोबत मंचेल

मुख्य आक्रमण, वेगवान हालचाल,
मिर्णायक रणनीती

3

साहाय्यक तुकडी
(Support Echelon)
लोबारी, नालबंद, वेधे, रसद व
साठा व्यवस्था

घोड्यांनी देखभाल, शस्त्र दुरुस्ती,
वेद्युक्ती सेवा, रसद पुरवठा

4

मागील तुकडी (Rear Guard)
अनुभवी सरदार व शूर धीवेहवार
(साठ्या आणि विकलेली मालमत्त सुरक्षित ठेवणे)

शत्रूचा पाचलाग रोकणे,
सावा य जिखलेला माल सुरक्षित ठेवणे

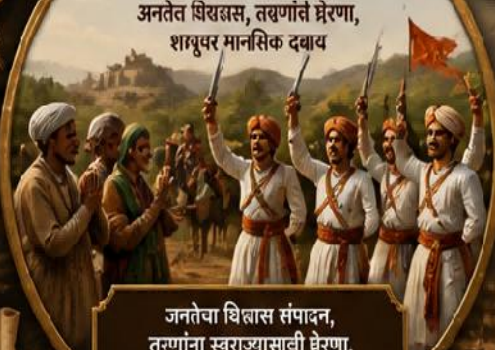
बाजीराव पेशवे

“आम्ही शिवाजी महाराजांचे
वारस आहोत”

“निजामाच्या अन्यायकारक सत्तविरोद्ध
आलो आहोत; प्रजेला ग्रास देणे
हा उद्देश नाही.”

5

मानसिक व राजकीय परिणाम
(Psychological & Political Impact)
अनंततः शिष्टाचार, तरुणांचे प्रेरणा,
शत्रूवर मानसिक दबाव

जनतेचा विश्वास संपादन,
तरुणांना स्वराज्यासाठी प्रेरणा,
शत्रूवर मानसिक आघात

शिस्त
वेग
धैर्य
स्वराज्य

बाजीरावांच्या घोडदळाची वैशिष्ट्ये

- अतुलनीय वेग आणि हालचाल
- अचक युद्ध महिती व धावणी दावपेच
- रबाबनांनी आणि शिराबद्ध संघटना
- जमीन लढी सामान, जाजोत शस्त्र गणिम
- रणांगणात चिह्नमनारे आवत!

“वेग हीच आमची शक्ती, दावपेच हीच आमची ललवार, आणि स्वराज्य हा आमचा ध्यास!”

शत्रूंचा गर्दकाळ

अलका ओक ई-बुक शॉपी - ज्ञान सरोवर का कमलोत्सव

सूर्य किरणों से उजले सुबह के सरोवर में, जैसे शोभा के कमल पर सुकुमार खिलता है, वैसे ही विभिन्न विषयों पर विंग कमांडर शशिकांत ओक का लेखन - विचार कमलों के रूप में - इस आधुनिक ज्ञान सरोवर में खिल रहा है।

हर पुस्तक एक कमल... हर विषय एक सुगंध...
हर पाठक मतलब गुंजन करने वाली मधुमक्खी!

इतिहास, अध्यात्म, सैन्यकथा, ध्यान-विवेचन, विज्ञान-कल्पना, विचार, नाड़ी शास्त्र जैसी विभिन्न विधाओं में इन रचनाओं का सुगंध पाठकों के मन को छू जाता है।

आधुनिक तकनीक के प्रकाश में प्रकाशित यह डिजिटल कमलोत्सव - आपके लिए खुला है!

Alka Oak's E Book Shoppy.in